

Främlingsbilder

Om judar och judendom i medeltida
danskt och svenskt kalkmåleri

Viktoria Munck af Rosenschöld

Handledare: Mats Roslund

Inst. för arkeologi och
antikens historia

ARK 404, 2007

Lunds universitet

Abstract

This thesis deals with the Jewish motifs of the medieval mural paintings in Denmark and Sweden; the presences of the motifs are of interest considering that no Jews were allowed entry into Scandinavia at the time. The purpose of the thesis is to study the European influences in the medieval depiction of Jews and Judaism in the Danish and Swedish churches and the purpose for the production of the paintings. To this end, the Danish and Swedish mural paintings – as well as the medieval texts and motifs of Jews and Judaism that were used as source material – are studied with respect to the attitudes conveyed.

The Danish and Swedish mural paintings are unevenly distributed both within the groups of motifs as well as its chronological and geographical spread. The purpose of producing the anti-Semitic paintings was foremost to create an external enemy for Christianity to unite against. Evidence is presented that shows how European paintings and craftsmen have influenced the Danish and Swedish mural paintings in an anti-Semitic direction.

Sökord: Kalkmåleri, ikonografi, judendom, kristendom, antisemitism, Josef, Judas, Kain, medeltida konst

Tack till

Mats Roslund, Barbro Sundnér, Cecilia Hildeman Sjölin, Erland Holmér, Maria Levin

Per och lille Ossian

Innehållsförteckning

Inledning

Syfte och problemformulering s.1

Metod och teori s.2

Källor och forskningshistorik s.3

Material

Danskt och svenskt medeltida kalkmåleri s.6

Medeltida textkällor med bilder s.7

Den medeltida judendomen i Europa s.10

Analys och diskussion

Judendom i kristna bilder s.16

Judehattar s.19

Judesuggan s.22

Ecclesia-Synagoga s.25

Josef s.28

Judas s.32

Kain s.34

Vem som har styrt motiven s.37

Resultat s.39

Sammanfattning s.43

Litteratur

Tryckt s.44

Otryckt s.46

Bildförteckning s.46

Bilaga s.48

Inledning

I danskt och svenskt kalkmåleri från 1100-1530-tal finns flera bilder av personer som framställs som judar eller som representanter för judendomen. En av dem är den nytestamentlige Josef som, främst i samband med Jesu födelse, ibland är framställd som kristen och ibland som jude. En annan är Judas Iskariot, lärjungen som förrådde Jesus och som mer eller mindre ofta är avbildad med mörka och osympatiska drag. Även Kain är ibland avbildad med liknande drag, till skillnad från hans bror Abel som har ljusa och milda drag, liksom Jesus.

Några av dessa personer, och andra som ska föreställa judar, har ofta försetts med judehattar. Dessa hattar har en annorlunda form och färg än de kristnas hattar och skulle tidvis enligt lag bäras av judar för att hindra assimilation med kristna. Ett annat motiv som skiljer judendom och kristendom åt är Ecclesia-Synagogamotivet där de båda religionerna kontrasteras av t.ex. en ung och en gammal kvinna. Judesuggan är ett mer vulgärt motiv som i olika varianter visar en sugga som dias av judar. Dessa motiv eller figurer som förknippas med judendom är således skiftande, men gemensamt för dem är att de finns i en kristen kontext som framställer judendomen negativt.

Syfte och problemformulering

Trots att det i Skandinavien inte fanns judar tidigare än 1600-talet fanns det i kyrkorna framställningar av judar och judendom i kalkmåleriet innan dess. Några av bilderna framhåller det judiska genom en judehatt medan andra är grovt antisemitiska, vilket troligast beror på influenser från övriga Europa. Uppsatsens syfte är att se på vad som föranlett dessa bilder och frågeställningen blir således ”Hur har europeiska influenser påverkat framställandet av medeltida danska och svenska kyrkliga bilder föreställande judar och judendom?”.

För att besvara frågan undersöks text- och bildkällor till de personer som representerar judendomen i kalkmåleriet. Därefter undersöks hur judar uppfattades av kyrkan under medeltiden. Detta för att analysera de judiska motiven i det danska och svenska kalkmåleriet. Bilderna behandlas även utifrån sin form och placering, och en diskussion följer om vem som har styrt motiven.

Metod och teori

Eftersom uppsatsens syfte är att undersöka medeltida samhällsinfluenser och idéströmningar är den närmast postprocessuell vad gäller arkeologisk tradition. Problemformuleringen ger inte utrymme för en absolut sanning utan ämnar istället leda till en kritisk diskussion som betonar medeltida kristna människors motiv och handlingar. Tidigare forskningsresultat inom andra arkeologiska traditioner och discipliner som konstvetenskap, teologi och historia, främst gällande kalkmåleri och kristen teologi, bearbetas för att sättas in i ett nytt sammanhang, nämligen uppsatsens syfte. För att hålla undersökningen inom ramarna för en postprocessuell kritisk diskussion eftersträvas självkritik och ett reflexivt betraktande.

Tolkningen är central och grundar sig på materialet. Metoden är hermeneutisk då den bygger på helhet och delar, ur olika sammanhang plockas detaljer som sätts samman till andra sammanhang. Även om arkeologiska fynd och kalkmåleriet som undersöks i uppsatsen besitter objektiva fakta, bör tolkningen av det ses som tidspräglad och subjektiv då den styrs av undersökningens frågor och speciella utgångspunkter. Med andra ord uppfattas materialet olika i olika undersökningar beroende av både personliga uppfattningar och nya forskningsresultat kring materialet. Materialet i det här fallet utgörs främst av fotografier av kalkmåleri och forskningsresultat kring kalkmåleri och kring medeltidens judar i Europa, vilket behandlas i ett samspel mellan helhet och delar för att kunna dra slutsatser från en materialgrupp till en annan.

Bilderna behandlas kvantitativt då en del av undersökningen avser att fastställa skillnader i antal bilder av vissa typer och hur de förekommer under en viss tid och inom ett visst geografiskt område. Bilderna behandlas även kvalitativt för att se på hur de judiska attributen framställs. Dessutom behandlas de komparativt då jämförelser mellan bilderna görs för att se på skillnader och samband som förhåller sig till hypotesen om att de danska och svenska bilderna som behandlas har påverkats av influenser från övriga Europa.

Flera forskare som undersöker bilder tar stöd i Panofskys ikonografiska modell med tre nivåer där den första innebär att man beskriver vad man ser i bilden, den andra att man identifierar motiv, och den tredje att man letar efter den egentliga betydelsen i

bilden¹. En fördel med modellen är att den underlättar en självkritisk hållning genom att den redan i den första nivån tydligt visar vilka uppfattningar som ligger till grund för hela tolkningen, dessutom underlättar modellen bildtolkningen över lag. En nackdel är att den riskerar göra tolkningarna entydiga och därför inte är lämplig på medeltida bilder som ofta präglas av flertydighet. Lena Liepe skriver om en konflikt som finns i betraktandet av bilder, nämligen vad bilden säger och på vad sätt bilden säger det². Båda aspekter är viktiga att ta hänsyn till vid tolkandet av bilderna. I denna undersökning fungerar Panofskys ikonografiska modell som en utgångspunkt i tolkningarna, det är svårt att göra tolkningar av bilder på andra sätt, men den följs inte närmare och redovisas inte i sina olika nivåer.

Källor och forskningshistorik

Hur judar och judendom avbildats i den medeltida kristna konsten har undersökts av ett flertal konstvetare och historiker tidigare, men motiven i den danska och svenska konsten kommenteras vanligtvis endast sporadiskt i samband med att medeltida konst, medeltida konstnärer, eller kyrkor undersökts. Ett undantag är en uppsats av Björn Miksch där han skriver om judar i medeltida svensk konst³. Men att bilder av judar framställdes i ett område där judar inte fanns, har inte problematiserats tidigare.

Judendom i kristna medeltida bilder behandlas utförligt av Judith Vogt och Heinz Schreckenbergs⁴. Isaiah Shachar har forskat kring just judesuggan och vad gäller tolkning

¹ Se t.ex. Hildeman Sjölin, C. 2006. *Bilden, texten och kyrkorummet. En studie av scener kring Jesu födelse och Kristoffermotivet i Sydskandinaviens medeltida kalkmåleri*. Edition Arcana, Lund;

Nordanskog, G. 2006. *Föreställd Hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Lund.

Om Panofskys ikonografiska modell, se t.ex. Laugerud, H., Danbolt, G., Aavitsland, K. B., *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn;

Hatt, M. & Klöck, C. 2006. *Art History, A critical introduction to its methods*. Manchester. s.96-109.

² Liepe, L. 2003. Att göra det förflutna främmande. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn. s.179 och där anförd litteratur.

³ Miksch, B. 1998. Judar i medeltida svensk konst, En studie av judeframställningar i tre svenska medeltidsmålarens verk. C-uppsats, Konstvetenskapliga institutionen Stockholms universitet, Vt 1998.

⁴ Schreckenbergs, H. 1991. Josephus in Early Christian Literature and Medieval Christian Art. *Jewish Hystography and Iconography in Early and Mediaval Christianity*. (Schreckenbergs, H. & Schubert, K. red.) Amsterdam;

Schreckenbergs, H. 1996. *The Jews in Christian Art, An Illustrated History*. London;

av medeltida konst har detta behandlats av ett flertal konstvetare, vilket märks i *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* med bl.a Lena Liepe, Henning Laugerud, Kersti Markus m.fl.⁵.

I uppsatsen används även litteratur kring danskt och svenskt medeltida kalkmåleri. Konstvetaren Cecilia Hildeman Sjölin har i sin avhandling skrivit om scener kring Jesu födelse i medeltida kalkmåleri i Sydsandinavien⁶. Här finns mycket att hämta om såväl kalkmåleri i allmänhet och tolkning av bild och text som medeltida texter och framställningar av Josef. Kalkmåleri behandlas även i Viola Hernfjälls avhandling om medeltida kyrkmålningar i Skara stift⁷. Anna Nilsén tar i sin avhandling upp program och funktion i senmedeltida kalkmåleri i Mälarlandskapen och Finland⁸. Här behandlas några judiska motiv och frågan om vem som styrt motiven diskuteras. Även Gunnar Nordanskog behandlar denna fråga i sin avhandling om tidigmedeltida bilder i forskning och historia⁹. Detta inom ämnet historisk arkeologi och inte konstvetenskap som de tidigare, men han utgår till stor del från konstvetenskaplig forskning och metod. De båda disciplinerna har, och har haft, mycket gemensamt, som material, metoder och teorier.

Om man vill undersöka specifika motiv i danskt och svenskt kalkmåleri finns Axel Bolvigs danska sida www.kalkmalerier.dk och den svenska motsvarigheten från Historiska museet, <http://medeltidbild.historiska.se> att tillgå, men här ingår inte finskt material. På dessa sidor kan man söka på motiv eller kyrka, men några av träffarna är bilder som är alltför otydliga, eller med motiv som har tveksamma tolkningar. Dessa två sidor används i uppsatsarbetet, bilderna ses inte på plats i kyrkorna.

Att undersöka den medeltida judendomen i Europa inom historisk arkeologi är problematiskt. De arkeologiska lämningarna efter judiska församlingar är få, vilket beror på att judar och kristna använde liknande eller likadana artefakter och hushåll. De arkeologiska fynd som är tydligt judiska är vissa mynt, synagogor, judiska badhus och

Vogt, J. 1996. *Jødens ukristelige image, Et studie i katolsk billedmageri*. Köpenhamn.

⁵ Shachar, I. 1974. *The Judensau. A Medieval Anti-Jewish Motif and its History*. London;

Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L. (red.) 2003. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*. Köpenhamn.

⁶ Hildeman Sjölin, C. 2006.

⁷ Hernfjäll, V. 1993. *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift*. Skrifter från Skaraborgs Länsmuseum nr. 16. Skara.

⁸ Nilsén, A. 1986. *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*, KVHAA, Stockholm.

⁹ Nordanskog, G. 2006.

judiska begravningsplatser. Under 1982-1983 genomfördes en utgrävning vid York där det funnits en judisk begravningsplats från sent 1100-tal och 1200-tal. Men materialet berättar inte mycket om judiskt liv under medeltiden, för att få reda på mer om det är skriftliga källor mer givande¹⁰.

Forskning om medeltida judendom i Europa har bedrivits inom flera discipliner, bl.a. av Bozena Werbart inom historisk arkeologi, Hanne Trautner-Kromann inom judaistik och Alexander Pereswetoff-Morath inom öst- och centraleuropastudier¹¹. Men för att i uppsatsen ge en kort översikt av den medeltida judendomen i Europa används främst litteratur som behandlar kyrkans framväxt eller kyrkan under medeltiden.

¹⁰ Lilley, J. M. & Stroud, G. & Brothwell, D.R. & Williamson, M.H. 1994. *The Jewish Burial Ground at Jewbury*, The Archeology of York, The Medieval Cemeteries 12/3. York.

¹¹ Trautner-Kromann, H. 1983. *Jødedommen*. Aarhus;
Trautner-Kromann, H. 1993. *Shield and Sword, Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain from 1100-1500*. Tübingen;
Werbart, B. 2000. Judar under 1000-talet. *META* 2000:2. Lund;
Pereswetoff-Morath, A. 2002. *A Grin Without a Cat, 1, Adversus Iudaeos Texts in the Literature of Medieval Russia (988-1504)*. Lund Slavonic Monographs 4. Corr. Version 7 May 2002. Lund;
Pereswetoff-Morath, A. 2002. *A Grin Without a Cat, 2, Jews and Christians in Medieval Russia*. Lund Slavonic Monographs 5. Corr. Version 10 August 2002. Lund.

Material

Danskt och svenskt medeltida kalkmåleri

Även om uppsatsen tar stöd i flera bilder från övriga Europa och i andra former än just kalkmåleri, är danskt och svenskt medeltida kalkmåleri det primära materialet. De enskilda bilderna som behandlas i uppsatsen presenteras i ”Analys och diskussion” under sin motivgrupp. Även frågan om vem som styrt motiven tas upp där.

De flesta medeltida kyrkor i Danmark och Sverige hade någon form av bildutsmyckning. Från att de första stenkyrkorna byggdes i Norden på 1000-talet fram till reformationen försågs kyrkorna med kalkmåleri. Denna verksamhet lär ha varit extensiv då nya bilder ständigt kom och befintliga lager blev övermålade¹². Endast en liten del av det medeltida kalkmåleriet finns kvar idag, och mycket av detta är fragmentariskt och kan vara felaktigt restaurerat. Efter reformationen var kalkmåleriet inte lika uppskattat som tidigare, det uppfattades som katolskt eller ”påviskt”, varför det inte underhölls, eller blev övermålat¹³. Men överkalkade bilder går ofta att få fram och de bilder som finns kvar är på sin ursprungliga plats och kontext, även om mycket kan ha förändrats i kyrkorummet sedan de målades.

Anna Nilsén menar att dessa bilder hade tre viktiga funktioner, nämligen som undervisande, för att väcka hängivenhet, och som stöd åt minnet. Men hon diskuterar bildernas tillgänglighet då det oftast var mörkt i kyrkan, och bilderna var på långt avstånd från kyrkobesökarna, dessutom blev målningarna fort mörka av sot, rökelse och damm. Vidare skriver Nilsén att motiven inom bildprogrammen kan ha haft funktionen att skildra en viss händelse, men i vissa fall även fungera som typologier, d.v.s. att gammaltestamentliga motiv fungerar som prototyper för nytestamentliga händelser eller förklara dessa¹⁴. Motiven kan även framhålla vem som betalt för dem, men oftast utfördes målningarna till Guds, Kristi, Marias eller något helgons ära. Dessutom var den dekorativa funktionen inte oviktig, och vissa bilder fanns enkom för att roa.

¹² Se Hildeman Sjölin, C. 2006. s.15.

¹³ Hernfjäll, V. 1993. s.18.

¹⁴ Nilsén, A. 1986. s.247, 509-512 och där anförd litteratur.

Medeltida textkällor med bilder

Det fanns många texter som handlade om något av de judiska motiv som uppsatsen behandlar, de mest kända presenteras nedan. Det är omöjligt att veta hur många olika texter som författats och vi vet inte hur många som gått förlorade sen medeltiden.

Av Josef, Judas och Kain är det den förste som behandlas i flest textkällor eftersom han var Jesu styvfar. Även Judas har uppmärksammats i flera andra texter än Bibelns, främst på ett negativt sätt och som den värsta förrädare. Däremot har Kain inte spelat en lika viktig roll för kristendomen som de båda andra och har inte blivit fullt så omskriven. Andra motiv med judiska attribut, som Ecclesia-Synagoga och Judesuggan saknar belägg i Bibeln och är medeltida konstruktioner som utvecklats främst inom konsten. Judehatten användes av medeltida judar, se under nästa rubrik ”Den medeltida judendomen i Europa”.

Josef beskrivs i Matteus- och Lukasevangeliet¹⁵. Matteusevangeliet börjar med Jesu släkttavla som visar att före Jesus i släktledet finns Josef, inte Maria som man skulle kunna tro eftersom Josef inte var biologisk far till Jesus. Således är släkttavlan även Josefs. Han har en betydelsefull roll i evangelierna genom att Herrens ängel uppenbarar sig för honom och talar med honom. Det kan vara förvånande att det är Josef som får dessa meddelanden från Herren, och inte Maria som var utvald att föda Guds son.

Matteusevangeliet berättar endast övergripande om Josef, Maria och Jesu tidigaste år. Författaren är den av de tre synoptiska, d.v.s. till Matteus-, Markus- och Lukasevangeliet, som är mest judiskt färgad. Här används ofta ”reflexionscitater”, d.v.s. citat som förekommer i Gamla Testamentet, för att visa på att det som sagts av de gammaltestamentliga profeterna fullbordas i Nya Testamentet¹⁶. Även i den medeltida konsten finns denna företeelse att visa på kopplingar mellan testamenten, vilket kallas typologier.

Lukasevangeliet är anpassat för icke-judiska läsare och är troligen skriven av en ”hednakristen”¹⁷. Jesu släkttavla finns med även i detta evangelium, men det finns inte

¹⁵ Markus- och Johannesevangeliet beskriver inte Jesu födelse.

¹⁶ Hartman, L. 1999. Nytestamentlig isagogik. *En bok om Nya Testamentet*. (Red. Gerhardsson, B.) Kristianstad. s.36f.

¹⁷ Hartman, L. 1999. s.42.

fler upplysningar här om Josef än i Matteusevangeliet. De båda evangelierna påminner i hög grad om varandra när det gäller berättelserna om Maria och Josef, och Jesu födelse.

Hildeman Sjölin tar upp texter som cirkulerade under medeltiden och behandlar Kristi födelse och barndom, och således Josef. Bland de apokryfiska texterna tar hon upp Pseudo-Matteus med Jacobs förevangelium och Thomas barndomsevangelium. Av dessa texter var Pseudo-Matteus den som användes mest under medeltiden¹⁸. Att Jesus tillhörde Davids stam genom att ha adopteras av Josef är inte tillfredställande för textens författare, som menar att även Maria ingick i Davids stam, vilket gör Josef mindre viktig¹⁹.

Legendsamlingen *Legenda Aurea* sammanställdes 1270 av Jacobus de Voragine och fick stor spridning. Hildeman skriver om hur Jesu födelse framställs och menar att texten inte försöker ”frammana inre bilder hos läsaren”, den är istället dominikanskt intellektuellt analyserande. Däremot är *Den heliga Birgittas Uppenbarelser*, som trycktes från slutet av 1400-talet, mer präglad av bildintryck, och här beskrivs Josef som en god man och far. Den heliga Birgitta låter i sina uppenbarelser Maria beteckna Josef som den som bäst försvarat henne och hennes jungfrudom²⁰.

Biblar och psaltare försågs emellanåt med illustrationer som kunde fungera som förlagor åt andra böcker eller bilder. T.ex. finns Judaskyssen och Judas död avbildad i Stuttgarterpsaltaren från 820-830, se fig. nr. 1.

Fig. nr. 1. Judaskyssen och Judas död avbildad i Stuttgarterpsaltaren från 820-830.

¹⁸ Hildeman Sjölin, C. 2006. s.122f.

¹⁹ Davidsen, O. 2000. *Kristi Fødsel, Tekster og Tolkninger År Totusind*. Højbjerg. s.517.

²⁰ Nilsén, A. 1986. s.319;

Hildeman Sjölin, C. 2006. s. 126, 176.

Bibelns fyra evangelier beskriver Judas som Jesu svikande lärjunge. Det beskrivs hur Judas, som var lärjungarnas kassör, sålde uppgifter till överstepräster för trettio silvermynt, vilket fick Jesus dömd. Judas ångrade sig därefter och begick självmord.

Det finns flera exempel på legender kring Judas och Vogt skriver att ”Judas selvmord begås på nästen lige så mange måder, som der er rettroende mænd til” och hon nämner *Vita Judae* från 1100-talet där hela Judas liv behandlas, utan stöd i Bibelns texter. Här beskrivs Judas genomgående som ond, redan innan han föds anar hans föräldrar hans ondska och lägger honom senare i en låda som sätts i havet för att föra bort barnet. När den vuxne Judas, efter många ogärningar, ångrar sig söker han sig till Jesus. Legendan blev berömd efter att Jacobus de Voragine tog med den i sin *Legenda Aurea*²¹.

I Bibeln, i Genesis, den första av Moseböckerna, beskrivs att Kain var Adams och Evas äldste son som mördade sin bror Abel då dennes gåva till Gud blev bättre mottagen än Kains. Han omnämns även som ond brodersmördare i Hebreerbrevet, Första Johannesbrevet och Judasbrevet och jämförs med den onde Judas, som också gjorde sig skyldig till en form av brodersmord.

Biblia Pauperum är ett samlingsnamn för några bibelbearbetningar som förklarar Kristi liv med kortare texter och bilder och gör jämförelser med gamla testamentet, vilket kallas typologier. Denna religiösa lärobok sammanställdes på 1200-talet och kom ut i flera upplagor. Namnet *Biblia Pauperum* (de fattigas bibel) fick den på 1700-talet, tidigare hade den haft andra beteckningar. Under 1400-talet spreds träsnittsupplagor som målarna kunde använda som förebilder²². Den 40-sidiga blocktrycksutgåvan av *Biblia Pauperum* har fungerat som förlaga till flera av kalkmålningarna i Danmark, men inte just till födelsescenerna²³.

I *Biblia Pauperum* och *Speculum Humanae Salvitationis* brukar Kains och Abels offerande och brodermordet förekomma tillsammans med Judaskysen eller Kristi gisslande²⁴. Vogt skriver att Kain har fått en roll som representant för judendom i *Biblia Moralisée* då det finns illustrationer som kommenteras med ”At Adam tager Abel i favn

²¹ Vogt, J. 1996. s.138, 141.

²² Hallgren, S. & Söderberg, B.G. 1970. *Mellan himmel och helvete*. Halmstad. s.33, 51.

²³ Hildeman Sjölin, C. 2006. s.137.

²⁴ Hernfjäll, V. 1993. s.89.

og stiller (den äldre) Kain under ham, betyder Jesus Kristus, der tager de kristne til sig og stiller jøderne under sig, udenfor den hellige Kirke” och ”At Kain ofrer sine dårlige agerens frugter, betyder jøderne, der ofrer af et hovmodigt hjerte og er gridske, og Gud forstøder dem” och ”At Kain forræderisk kysser sin broder (og dræber ham) betyder Judas, der forræderisk kyssede Jesus Kristus og udleverede ham til død på korset” samt ”At Gud forbander Kain, betyder Jesus Kristus, der forbander jøderne. Og de geråder alla i fortabelse, således at djævelen henter dem”²⁵.

Hur dessa textkällor påverkat avbildandet av Josef, Judas och Kain diskuteras vidare under ”Analys och diskussion”.

Den medeltida judendomen i Europa

I Skandinavien var kontakterna med judendomen bristfällig, först under 1600- och 1700-talet fick judar bosätta sig i dessa nordliga länder²⁶. Trots detta finns i kalkmåleri såväl som annan kristen konst från dansk och svensk medeltid bilder av judar och judendom, vilket tyder på att kyrkan bör ha förmedlat en bestämd uppfattning av judendom. Denna uppfattning bör ha sett liknande ut i hela Västeuropa eftersom kyrkan strävade efter att vara enhetlig. Frågan är hur denna uppfattning såg ut och vad som format den.

Bozena Werbart, som skriver om judar under 1000-talet i Europa, menar att det inte går att skildra judisk historia utan att behandla ”integration, assimilering, de olika och varierande kulturella identiteterna, bevarandet av traditioner och interrelationer med omgivande samhällen, stadsbefolkningar, de kristna religiösa grupperna och bondesamhället” och antisemitism²⁷. Nedan beskrivs den västeuropeiska judiska historien kortfattat för att ge en bakgrund till bilderna med judiska motiv i danskt och svenskt medeltida kalkmåleri.

Det var först efter Jesu död som hans budskap spreds utanför Palestina, främst med Paulus vars mission grundade sig i synagogorna, varför judendomen fungerade som både bakgrund och förebild till kristendomen. Dessutom var den tidiga kristendomen en gren av judendomen och hade mer gemensamt med denna religion än någon annan. De

²⁵ Vogt, J. 1996. s.35. Vogts översättning från franska.

²⁶ Lamm, J.P. 2002. Judar. *Medeltidens ABC* (Red. Orrling, C.) Stockholm. s.191.

²⁷ Werbart, B. 2000. s.39.

kristna beslagtogs senare den bibliska traditionen för att påvisa att de var Guds utvalda folk, och försökte vinna över judar till kristendomen.

Med kejsar Konstantin blev kristendomen stadsreligion i Romariket men inga större förändringar skedde omedelbart, först på 400-talet blev det allt viktigare för kyrkan att omvända judar²⁸. Kejsar Konstantins edikt från Milano 313 e.Kr. garanterade oinskränkt tolerans, men för judarna gällde inte denna religionsfrihet. Kejsar Justinianus romerska lagbok, *Codex Justinianus*, från år 529 kom att innehålla antijudiska bestämmelser som fick stort inflytande under medeltiden och bidrog till förföljelser av judar²⁹.

Det förekom religiösa diskussioner mellan kyrkans män och judiska lärda, mest om Gamla Testamentet³⁰. I några fall drog man nytta av varandra men i andra ville man istället överbevisa varandra och kristna ville framhålla sig själva som rationella och judarna mer emotionella³¹. Flera av kyrkofäderna lade stor vikt vid att bekämpa judendomen som religion, bl.a. genom att beskylla judarna för att vara gudsmördare och djävulens barn. Det är oklart vilken roll kyrkan spelade för antisemitismen, men kyrkan drev igenom regler om att inga judar fick vara överordnade någon kristen, och ville hindra assimilation. Även om kyrkan inte aktivt tog del i judeförföljelser stödde den folkliga kulturen som svartmålade judar³². Troligtvis stärktes den kristna gemenskapen av att det fanns en yttre fiende, judendomen.

Judarnas tempelgudstjänst firades först bara i Jerusalem, men år 70 e.Kr. förstördes templet och lagen fick en central roll i den judiska religionen. Man strävade efter att bevara och tolka lagen i väntan på att den judiska guden skulle rädda Israel från politiska och moraliska faror. Detta hopp knöts till Messias eller människosonen som skulle grunda en ny era. Lagen bevarades och tolkades främst i synagogan, som kom att bli den viktigaste institutionen i judendomen och det judiska livet blev fast förankrat vid synagogan³³.

²⁸ Hazlett, I. (red.) 1991. *Early Christianity, Origins and Evolution to AD 600*. SPCK. London. s.47ff.

²⁹ Förföljelserna drabbade även heretiker, hedningar och icke-ortodoxa. Se Werbart, B. 2000. s.39f.

³⁰ Se Trautner-Kromann, H. 1983. *Jødedommen*. Aarhus. s.174.

³¹ Se Abulafia, A. S. *Christians and Jews in Dispute, Disputational Literature and the Rise of Anti-Judaism in the West (c.1000-1150)*. Norfolk. s.383-391.

³² Hamilton, B. 2003. *Religion in the Medieval West*. London. s.158.

³³ Werbart, B. 2000. s.52.

Scheindlin menar att det första betydande judiska samfundet i Västeuropa var på Sicilien. Från 800-talet och framåt hade detta samhälle sin egen akademi för studier i Bari, Oria och Otranto av den rabbiniska lagen³⁴. Werbart skriver att de tidigaste judiska samfunden, från 500-1000-talet e.Kr., fanns i Mainz, Speyer, Regensburg, Strasbourg, Trier, Troyes och Worms. Fram till år 1000 var judar i norra Frankrike och Tyskland involverade i den internationella långdistanshandeln³⁵. De frankiska kungarna, som Karl den store, Ludvig den fromme och deras efterföljare, hade önskat ett handelssamhälle i sitt jordbruksdominerande område och uppmuntrade därför italienska judar att flytta till Provence och Rhenlandet under 700- och 800-talet³⁶. Det var även handel som fick judar att flytta till Böhmen redan före år 1000, och under andra hälften av 900-talet var judar involverade i bl.a. slavhandel här. Troligen anställde böhmiska hövdingar även judiska myntpräglare under 1000-talet. Men år 1096 blev judarna i Böhmen massakrerade eller tvångsdöpta av korsfarare, några av de överlevande flyttade till Polen där de verkade som handelsmän, förmodligen slavhandlare. Även senare när judar blev bannlysta och förvisades från flera länder kom de till Polen där de kunde få privilegier och premisser för fredligt liv³⁷.

I Storpolen och nära Wloclawek har mynt försedda med hebreiska inskriptioner från 1100- och 1200-talet framkommit vid arkeologiska utgrävningar. Några av inskrifterna innehåller namn och titlar av judiska myntmästare. Werbart menar att mynten visar på ”förmögna och företagsamma judiska handelsmän”, ”några av den i intim kontakt med de furstliga gårdarna, stolta över deras härstamning från gamla judiska familjer” vilket tyder på att judarna hade det gott ställt. Men under senare delen av medeltiden blev dessa myntmästare ersatta av kristna³⁸.

Edward I av England drev ut judarna från sitt rike 1290, Filip den sköne gjorde detsamma 1306 i Frankrike. Efter hans död drev hans ersättare Karl IV en ny kampanj mot judarna 1315. Däremot i Spanien behandlades judarna bättre. Spaniens kung Alfonso X av Kastilien kallades sig kung av de tre religionerna, men 1391 blossade antisemitiska

³⁴ Scheindlin, R. P. 1998. *A Short History of the Jewish People, From Legendary Times to Modern Statehood*. Oxford. s.97.

³⁵ Werbart, B. 2000. s.42.

³⁶ Scheindlin, R. P. 1998. s.99.

³⁷ Se Werbart, B. 2000. s.42, 46.

³⁸ Werbart, B. 2000. s.47.

uppror upp i många spanska städer och många judar döptes, av tvång eller av rädsla för förföljelse. Av den spanska inkquisitionen gavs judarna alternativen att låta sig döpas eller att lämna landet, och ett stort antal av dem lämnade därför Spanien³⁹.

Under medeltiden levde nästan alla Västeuropas judar i städer, där fick de utöva sin religion och hade tillstånd att bygga synagogor och driva rabbinskolor. Men oftast samlades judarna i en viss del av staden. Werbart menar att uppkomsten av judiska kvarter eller gator kan förknippas med medeltida antijudiska myters spridning och förklarar med att judarna kunde bli anklagade för att rituellt mörda kristna barn för att tillverka osyrat bröd av deras blod, eller vid tiden för påvens proklamation 1215 skända nattvarvsbrödet, eller att ha förgiftat brunnar vid pestepidemin i Europa. Dessa anklagelser resulterade i att tusentals judar mördades⁴⁰. Trautner-Kromann förklarar att anklagelserna om att judar skulle ha förgiftat brunnar vid pestepidemin beror på att ”jøderne ikke led nær så meget som de kristne under sygdommen, fordi jøderne dels levede ret adskilt fra andre, dels havde strenge renhedsforskrifter for mad og personlig hygiejne.”⁴¹.

Men Werbart menar även att de judiska kvarteren eller gatorna kunde växa fram frivilligt från judarnas håll. De erbjöd judarna möjligheter att lättare upprätthålla särskilda judiska lagar och traditioner, samt att försvara sig mot yttre attacker. Tillgång till judisk begravningsplats och badhus, *mikveh*, bidrog också till att samla judar till speciella kvarter eller gator. Dessa var ofta avgränsade med murar, men det förekom icke-judar i judiska områden liksom judar i kristna områden⁴².

En församling som undersökts närmare är den som funnits vid York, där en utgrävning under åren 1982-3 genomfördes av den sent 1100-tals och 1200-tals judiska begravningsplatsen som låg precis utanför den medeltida stadsvallen vid det nord-östra York. Under 1982 års undersökning påträffades 22 gravar och under 1983 grävdes 482 skelett ut helt, även om några av dem inte var helt kompletta, vilket beror på att de delvis låg utanför utgrävningsområdet eller påverkats av olika tafonomiska processer. Materialet

³⁹ Hamilton, B. 2003. s.158.

⁴⁰ Trautner-Kromann, H. 1983. s.163;

Scheindlin, R. P. 1998. s.103-109;

Werbart, B. 2000. s.45;

Logan, F. D. 2004. *A History of the Church in the Middle Ages*. London. s.284f.

⁴¹ Trautner-Kromann, H. 1983. s.183.

⁴² Werbart, B. 2000. s.45.

berättar om den grupp judar som levde i York under 1100-1200-talet, och framförallt deras begravningssteder.

Denna judiska församling uppstod vid York under 1170-talet och varade fram till Englands judiska utdriving 1290. Där emellan fick församlingen i York utstå en massaker 1190, men hämtade sig och blomstrade vid mitten av 1200-talet. Men under 1270-talet tilltog diskrimineringen mot judarna och deras tillgångar utnyttjades av det engelska kungahuset för att minska det judiska välståndet. Församlingen vid York hade vid 1275 minskat och 1290, vid utdrivningen, var det långt ifrån vad det en gång varit vid mitten av 1200-talet⁴³.

Vid denna blomstring ägde judarna i York ett antal egendomar runt om i staden, däremot finns inget som pekar på ett judiskt getto eller kvarter i staden. Men det fanns en samling av betydande judiska hem vid slutet av Jubbergate, ursprungligen Jewbretgate, nära synagogan. Innan Yorks judar skaffade sig begravningsplatsen tog de sina döda till London, till stadens största begravningsplats utanför Crippelgate. Andra judiska begravningsplatser fanns i Norwich, Norfolk, som omnämns 1177. Vid Oxford, Oxon, köpte den judiska församlingen mellan 1180 och 1231 mark utanför stadsmuren för att anlägga en begravningsplats. Även i Winchester och i Northampton, Northants, fanns judiska begravningsplatser. Men judiska begravningsplatser i Canterbury, Kent, Cambridge, Cambs och Lincoln har ännu inte påträffats, även om de med största sannolikhet har funnits. Kontinentens medeltida judiska begravningsplatser påminde om Englands, de låg utanför stadsmurarna, men ibland omslutna av en senare utbyggnad av muren. För att skydda judarna och deras egendom skrevs påvliga och kungliga brev, där speciellt vanhelgandet av judiska begravningsplatser förbjöds⁴⁴. Även om många förföljelser mot judarna företogs under medeltiden var judarna skyddade av sin oundgängliga del i det ekonomiska systemet, vilket gjorde att kyrkan och maktens män ville ha dem kvar, om än kontrollerade⁴⁵.

Trots att kristna och judar kunde umgås på vänskapliga grunder fanns hos de kristna överlag en bild av judendomen som fientlig, och med blod på sina händer, som

⁴³ Lilley, J.M. m.fl. 1994. s.302;
Logan, F. D. 2004. s.199.

⁴⁴ Lilley, J.M. m.fl. 1994. s.302-307.

⁴⁵ Trautner-Kromann, H. 1983. s.156.

bäst renades i det kristna dopet. Judehatet fanns redan under kristendomens första århundraden, och frodades främst av kristendomens uppkomst och spridning. Ett större utbrott av antisemitism följde med det första korståget 1095 där judar kritiserades för sin roll vid rättegången och korsfästelsen av Jesus. Antisemitismen var stark hos de korsfarare som fick lån hos judar men inte ville betala ränta till dem de ansåg vara Kristi fiender.

I städer kring Rhenlandet och Donau blev tusentals judar mördade medan andra tvångsdöptes. Kyrkan kunde inte bestämma över judar men däremot över de judar som tvångsdöpts. Även om många av biskoparna försvarade judarna och inte godkände tvångsdop menade kyrkliga advokater att tvångsdop gällde om inte offren protesterat under just själva dopet. På så sätt förföljdes de tvångsdöpta judar som inte ville överge sin religion, anklagade för kätteri. Dessutom fanns nu möjligheter för kristna att ostraffat nyttja judisk egendom och hebreiska böcker brändes på städernas marknader. Många judar föredrog självmord framför att hamna i den kristna pöbelns våld⁴⁶.

Vid det fjärde Laterankonciliet 1215 bestämdes att judar skulle bära speciella kläder för att förnedras, t.ex. ett gult märke eller ring i Frankrike eller spetsig ”judehatt” i Tyskland. Detta beslut tog stöd i Moseböckerna (Lev. 19:19 och Deut. 22:5, 11), även om Moses själv rimligtvis borde räknas som judisk. Judar skulle direkt bli igenkända som judar för att förhindra assimilation, och här var speciell klädsel ett effektivt redskap⁴⁷. Det är främst dessa klädattribut som kännetecknar judar i den medeltida konsten. Orientaliska kläder och judehattar förekommer ofta i judiska motiv, även i de som är tidigare än 1215, mer om det nedan.

⁴⁶ Scheindlin, R. P. 1998. s.101;

Werbart, B. 2000. s.40, 45;

Hamilton, B. 2003. s.157.

⁴⁷ Schreckenber, H. 1996. s.15;

Hamilton, B. 2003. s.158;

Logan, F. D. 2004. s.198.

I dessa bibelställen står “Mina stadgar ska ni hålla. Du skall inte låta två djur av olika slag i din boskap para sig. Du skall inte så två slags säd på din åker. Du skall inte bära kläder som är vävda av två slags garn.” (Lev. 19:19) och ”En kvinna får inte bära mansdräkt, och en man får inte ta på sig kvinnokläder, ty Herren, din Gud, avskyr alla som gör sådant.” (Deut. 22:5) och ”Du skall inte klä dig i tyg av blandat garn, ull och lin tillsammans.” (Deut. 22:11), Bibel 2000. Bibelkommissionens översättning. Örebro.

Analys och diskussion

Judendom i kristna bilder

Det bildmaterial som analyseras hämtas från Historiska museets bilddatabas <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild> och den danska motsvarigheten, www.kalkmalerier.dk, skapad av Axel Bolvig som är professor i kalkmåleri vid Saxo Institutet. Fördelarna med dessa två bilddatabaser är att de innehåller ett stort material med bilder som är sökbara utifrån kyrka, motiv eller valfritt sökord. Varje bild är försedd med uppgifter om kyrka, stift eller landskap och datering. Nackdelarna är att alla bilder inte är helt tydliga, vilket i många fall kan bero på själva kalkmålningen. Sökmotorerna är inte tillräckligt detaljerade, att söka på t.ex. ”Josef” resulterar i bilder av såväl Josef som var Jesu styvfar, Josef av Arimatea, som Josef i Gamla Testamentet.

Även om de båda bilddatabaserna täcker en stor del av det danska och svenska kalkmåleriet är de inte fullkomliga, vilket märks i en jämförelse av de skånska målningarna som finns med i de båda baserna. På Historiska museets bilddatabas står dessutom att bilderna är några av de ”mest spektakulära och viktigaste föremålen inom medeltidens kyrkliga konst” och att det är Lennart Karlsson som gjort urvalet⁴⁸. På den danska sidan finns ingen presentation av dess grundare, men denne är Axel Bolvig och troligast är det han som gjort urvalet här.

Därför kan man inte skapa en komplett katalog över judiska motiv i danska och svenska kalkmålningar utifrån dessa båda bilddatabaser. Men å andra sidan visar de bilder som finns, och man kan på så sätt använda baserna som en utgångspunkt i vad som finns bevarat.

Att använda bilddatabaserna för att se på förekomsten av medeltida avbildningar av judendom är således problematiskt. Dels täcks inte allt kalkmåleri in av baserna, dels är inte alla motiv bevarade. Efter reformationen kunde kalkmåleri uppfattas som katolskt eller ”påviskt”, och blev försummat eller övermålat⁴⁹. Oanständiga motiv som t.ex. judesuggan kan i många fall ha censurerats bort, vilket kan förklara det lilla antalet i databaserna. Ett annat problem är att avgöra om en bild visar något som ska uppfattas som judiskt. En judehatt visar tydligt att personen som bär den är jude, men andra

⁴⁸ <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/bildspel/default.asp> . 2007-05.

⁴⁹ Hernfjäll, V. 1993. s.18.

kännetecken för judendom är karikerade långa näsor och mörkt hår och skägg. Här är frågan var gränsen går, hur avgör man om de karikerade dragen ska visa på judendom eller bara ett mindre fördelaktigt utseende? Den typiska kroknäsan blev vanlig i kyrklig konst under 1200-talet då skillnader mellan kristna och judar accelererade. Kroknäsan i kombination med skägg borde vara ett tydligt signalement för en jude.

Att avbilda någon i profil kan visa på ondska, vilket ofta är fallet med Judas, Jesu lärjunge⁵⁰. Judas har i många fall fått representera det judiska, utan att ha fått kroknäsa. I många av bilderna som analyseras avbildas han i profil med grova drag, vilket inte nödvändigtvis behöver visa på judendom. I andra bilder har han en stor näsa som möjligen kan ses som ett judiskt attribut, se fig. nr. 2 och 3.

Fig. nr. 2. Getsemane, Judaskyssen. Harg, Uppland 1514.

Fig. nr. 3. Judaskyssen. Bromma, Uppland 1475-1500.

⁵⁰ Hastrup, U & Egevang, R. (red.) 1985. *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. Nationalmuseet. Köpenhamn. s.28.

Även Kain framställs ofta i profil, se fig. nr. 4 och 5.

Fig. nr. 4. Kain, Härkeberga, Uppland 1480-tal.

Fig. nr. 5. Kain, Härnevi, Uppland 1480-tal.

De gammaltestamentliga kvinnorna har inte försetts med judiska attribut, vilket är förvånande. Kanske var det så att judinnor inte uppfattades som så främmande som deras män. Troligtvis var de medeltida judinnornas plats i hemmet, varför målarna inte hade märkt speciella attribut att förse kvinnorna med i bilderna.

Den medeltida kyrkan rymde ett stort antal bilder, förutom kalkmåleri fanns reliefer och skulpturer, gobelänger och bilder i blyglas, samt dekorerade bruksföremål. Men även bokmåleri kunde komma allmogen till del då prästen vid påskgudstjänst lät liturgiska handskrifter visas i kyrkan⁵¹. Däremot hade judar inte tillåtelse att vistas i kyrkor eller katedraler⁵².

Bilderna i kyrkan blev inte betraktade som konst eller konstverk under medeltiden, de var mer eller mindre en del av en religiös kontext. Bilderna var kontemplativa, liturgiska eller pedagogiska, och den estetiska upplevelsen var inte målet, men det som var vackert ansågs vara gudomligt⁵³. Liepe skriver att ”med ett medeltida synsätt är fysisk fulhet och vanskaplighet ett tecken för inre moraliskt förfall”, vilket förklarar en stor del av bilderna med judiska motiv⁵⁴.

⁵¹ Vogt, J. 1996. s.29.

⁵² Bland, K.P. 2000. *The Artless Jew. Medieval and Modern Affirmations and Denials of the Visual*. Princeton. s.142.

⁵³ Se t.ex. Laugerud, H. 2003. Tegn, symbol og tolkning. Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder – noen innledende betraktninger. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn. s.21f.

⁵⁴ Liepe, L. 2003. Att göra det förflutna främmande. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn. s.183.

Josef, Moses och profeterna hade ibland gloria, ibland judehatt, vilket visar på att judarna kunde avbildas negativt, positivt eller neutralt⁵⁵. Men oftast var avbildningarna negativa. Här märks b.l.a. ”juderingen” (signum diabolicum) var en gul cirkelformad tygbit som syddes fast i klädseln, en markering som också fanns på djävulen i flera bilder⁵⁶. Andra symboler för judendom var ugglan och skorpionen och den gyllene kalven⁵⁷.

Nedan presenteras motiv som framhåller det judiska på mer eller mindre karikerande eller symboliskt vis. Hit räknas motiven judehattar, judesuggan och Synagoga. Här presenteras även personer som ofta försetts med judiska attribut, nämligen Josef, Judas och Kain. Det finns fler personer i den medeltida konsten som fått judiska attribut, men de är för många för att behandlas likvärdigt här.

De olika motiven och avbildade personerna beskrivs först utseendemässigt, därefter förklaras historien bakom motiven och hur de utvecklats. Sist finns en genomgång av motivens förekomst i danska och svenska medeltida kyrkor. Här ligger fokus på de bilder som kan uppfattas skildra judendom.

Judehattar

Ett typiskt attribut för judar i den medeltida konsten är de spetsiga hattarna, oftast gula, som tillkom under medeltiden med syftet att direkt särskilja judar från kristna. Men judehattarna fungerade inte alltid som negativa symboler, de kunde även symbolisera det gammaltestamentliga⁵⁸. Judehatten var en accepterad symbol för judendomen även av judar, vilket märks genom att judehattar avbildats i hebreiska manuskript⁵⁹.

Vogt skriver om problemet att avbilda en god person som Josef med judehatt samtidigt som Maria och barnet har glador. Hon menar att de flesta konstnärer inte var beredda att måla både judehatt och gloria till samma person, det skulle kunna uppfattas

⁵⁵ Schreckenber, H. 1996. s.21.

⁵⁶ Vogt, J. 1996. s.49.

⁵⁷ Shachar, I. 1974. s.1.

⁵⁸ Scheckenber, H. 1991. s.130. ”Josephus’ wearing the medieval Jews’ hat is not, as is often the case elsewhere, a derogatory group symbol. Rather, Josephus is seen here in clear affinity with others who wear the hat for whom Jewishness carries no negative connotation, as e.g., the biblical prophets or Joseph, the husband of Mary”.

⁵⁹ Miksch, B. 1998. s.6.

som judiskt försvar. Men hon tar upp ett exempel, och menar att hon bara vet ett, där Josef försetts med både och.

Judehatten fanns i olika former och utföranden, se fig. nr. 6-10 och 12.

Fig. nr. 6. Kain,
Härkeberga, Uppland
1480-tal.

Fig. nr. 7. Törnekröningen
Hemse, Gotland ca 1300.

Fig. nr. 8. Josef, Jesu
födelse, Hemse, Gotland
mitten av 1400-tal.

Fig. nr. 9. Josef i Flykten
till Egypten, Keldby,
Roskilde 1325.

Fig. nr. 10. Josef, Skibby,
Roskilde 1350.

Fig.nr. 11. Josef i Jesu
Födelse, Tuse, Roskilde
1460-1480-tal.

Den vanligaste modellen, en toppig hatt med ett övre skaft och rund knapp, kommer troligast från den frygiska mössan, då det i tidiga korsfästelsebilder finns avbildade romerska rättstjänare med frygiska mössor för att betona det orientaliska⁶⁰. Schreckenbergs menar att man kan upprätta ett europeiskt register utifrån judehattarna vars utseende såg olika ut beroende av region och tid⁶¹.

⁶⁰ Scheckenberg, H. 1991. s.94;

Vogt, J. 1996. s.51.

⁶¹ Schreckenberg, H. 1996. s.15.

Fig. nr. 12. Olika varianter av judehatter.

Det finns andra typer av hattar avbildade som skulle kunna förväxlas med judehatten, t.ex. rese- eller pilgrimshatten, se fig. nr. 13. Exempelvis Josef har avbildats med olika typer av hatt och det kan vara svårt att bestämma vilka som ska räknas som judehatt eller inte. I denna undersökning räknas toppiga och spetsiga hattar till judehatter i de fall bilderna i övrigt är tänkta att avbilda något som kan representera judendom. Men hattar som är rundade, som den i fig. nr. 11, räknas inte som judehatt.

Fig. nr. 13. Aposteln Jacob den äldre, Ballerup, Roskilde 1425-1450.

Från 1400-talet kunde judar i konsten försees med turban, vilket gjorde att de kunde förväxlas med muslimer, speciellt i fransk konst, något Vogt förklarar med att judar fördrevs från landet 1394 och målarna saknade levande förebilder⁶². Samma problem har funnits hos målarna i Danmark och Sverige.

Det finns många judehattar avbildade i det danska och svenska medeltida kalkmåleriet. Men judehattar i sig är inget sökbart motiv på de två bilddatabaserna, och att gå igenom alla bilder som finns är en omöjlighet. Men utifrån de bilder av Josef, Judas och Kain som analyserats går det att fastställa att judehattar finns i de danska och svenska kyrkorna redan från 1100-talet och fram till reformationen⁶³. Här finns det flera varianter av judehatten och den bärs av olika män i olika motiv, och finns därför på många ställen i kyrkorummet. Det hade varit intressant att se en katalog över alla judehattar i det danska och svenska kalkmåleriet för att kunna urskilja geografiska och tidsmässiga skillnader, såväl som olika målares former av hatten. Men det är ett arbete för sig.

Judesuggan

Detta vulgära motiv visar en stor sugga som dias av judar, i olika konstellationer. Grisar förknippades med synd och orenhet under medeltiden och judesuggan skulle symbolisera judendom och visa att judarna inte var människor⁶⁴.

Motivet har en lång utveckling, från att själva svinet fanns i allegoriska framställningar av *Dygderna* och *Lasterna*, och där symboliserade det orena och förknippades med *luxuria*, vällustens last, men också med *gula*, frosseriet, till att motivet blev en antisemitisk framställning på 1300-talet och levde vidare på 1400-talet. Det var på 840-talet, hos Hrabanus Maurus, som svinet först förknippades med judarna, men enligt Nilsén var motivet inte antisemitiskt utan representerade den gamla lagen liksom Synagoga i Ecclesia-Synagogamotivet⁶⁵. Men om ett motiv som förknippar ett svin med judendom är antisemitiskt eller inte, kan diskuteras.

⁶² Vogt, J. 1996. s.54.

⁶³ Bilder målade efter reformationen ingår inte i undersökningen.

⁶⁴ Schreckenber, H. 1996. s.20.

⁶⁵ Nilsén, A. 1986. s.454;
Vogt, J. 1996. s.45.

Shachar presenterar olika förklaringar till judesuggans ursprung, bl.a. en muslimsk legend från 900- eller 1000-talet som förklarar varför judar inte äter kött. Den berättar om judar som ville sätta Kristus på prov och därför gömde en judinna med några barn bakom en mur, i andra varianter av sägnen är det en jude eller bara barn som göms i olika utrymmen. Judarna frågade Kristus vad som fanns bakom muren och Kristus svarade rätt, en kvinna med några barn. Då ljög judarna och sa att det var en sugga med kultingar och hånade Kristus för att ta fel. Han gick med på att de hade rätt och förvandlade kvinnan och barnen till svin, varför judar enligt legenden slutade äta griskött⁶⁶.

Nilsén tar upp en annan legend i samband med att hon beskriver motiven i Härkeberga och Husby-Sjutolft

enligt vilken Kristus en dag passerade några judar, som frågade honom om han visste var en viss jude befann sig, varvid Kristus sade sig inte veta detta men att han däremot visste, att en sugga fanns under det kar, där juden ifråga enligt legenden skulle ha gömt sig. Judarna som sålunda velat pröva Kristi gudom fick med andra ord se sig besegrade⁶⁷.

Judesuggan finns på flera platser i Europa, Vogt och Shachar nämner skulpturer i kyrkor, på rådhus, broar och andra välbesökta platser. Ett av de tidigaste exemplen är från 1230 och finns i Domkyrkan i Brandenburg. I Uppsala domkyrka finns motivet i en relief på en kragsten. Under hög- och senmedeltiden blev den kristna konsten alltmer aggressiv och antalet motiv som judesuggan ökade⁶⁸.

Både i det danska och svenska kalkmåleriet är motivet sällsynt. Ingen judesugga finns i det danska materialet, i det svenska finns bara två⁶⁹. Båda är i Uppland, i Husby-Sjutolft och Härkeberga kyrkor, och är troligast målade av Albertus Pictor eller hans verkstad på 1480-talet. De två bilderna påminner till stor del om varandra. Båda visar en

⁶⁶ Shachar, I. 1974. s.13.

⁶⁷ Nilsén, A. 1986. s.455.

⁶⁸ Shachar, I. 1974;

Vogt, J. 1996. s.44;

Schreckenbergh, H. 1996. s.13f.

⁶⁹ Jag har sökt på kalkmalerier.dk med ”jødeseo” och ”jødesevin” som sökord på danska och ”judesugga” på svenska.

sugga som dias av några små män, några större män håller ett uppochnedvänt kar ovanför suggan och för samtal med Kristus, som har gloria medan de andra har judehatt. En skillnad mellan bilderna är att de är spegelvända mot varandra. Nilsén beskriver bilden i Husby-Sjutolft och menar att männen i judehattar är ”klart karakteriserade som judar” och att suggan har ett ”vällustigt uttryck” där den blir diad av två judar och en tredje fångar upp en stråle urin från hennes bakdel och en fjärde krälar framför henne, se fig. nr. 14⁷⁰.

Fig. nr. 14. Judesuggan, Husby-Sjutolft, Uppland 1480-tal.

De två bilderna finns i ingångsrum. I Husby-Sjutolft finns motivet på sydväggen i kyrkans tornrum och i Härkeberga på vapenhusets sydvägg. Miksch skriver att i Husby-Sjutolft finns en framställning av St Olofs seglats till höger om judesuggan, och under dessa bilder en scen med änglar och Kristi vapen, vilket kan fungera som attribut åt Synagoga. På tornrummets nordvägg finns De visa och de fåvitska jungfrurna avbildade, vilka Miksch menar kan symbolisera Ecclesia och Synagoga. Han menar även att legenden om judesuggan fungerar som en parallell till Ecclesia-Synagogamotivet, och att

⁷⁰ Nilsén, A. 1986. s.454.

motiven tillsammans ses som en hyllning till kyrkan som segrat över judendomen. Om Härkeberga skriver Miksch att judesuggan är omgiven av Sko-Ella, en gumma värre än djävulen, och på nordsidan av vapenhuset finns bilder av St. Kristoffer, St. Franciscus stigmatisering och Kristus som välsignar⁷¹.

Nilsén menar att bilderna, utifrån placeringarna, kan ha vädjat till den råa, grovkorniga humorn, mer än att symbolisera den segrande kyrkan. Vidare skriver hon att allmogen i Härkeberga och Husby-Sjutolft sannolikt inte mottagit motivet som annat än humoristiskt, och inte uppmärksammat det antisemitiska i bilderna⁷². Hon ifrågasätter inte hur allmogen uppfattade judar och judendom.

Att det finns framställningar av judesuggan i det svenska kalkmåleriet visar att antisemitism fanns hos målare eller beställare. Nilsén menar att motivet, som bara förekommer i Albertus Pictors målningar, troligen kommit med målaren från Nordtyskland där både motivet och judar var vanligare än i Danmark och Sverige⁷³. Varför han valde att måla detta motiv diskuteras inte.

Att det finns två framställningar av judesuggan i kalkmåleriet visar att antisemitism fanns hos målare eller beställare. Att det är så få bilder i bilddatabaserna kan tolkas så att antisemitiska motiv som judesuggan inte var så utbredd inom den kyrkliga konsten i Skandinavien, till skillnad mot andra motiv som Jesu födelse eller Judaskysen.

Ecclesia-Synagoga

Kyrkan och synagogan framställdes ofta som motsatser till varandra. Kyrkan representerades av en vacker kvinna med huvudet höjt, kors i famnen och krona i håret. Synagogan representerades av en kvinna med huvudet böjt, ögonen förbundna, en bruten stav och lagtavlorna i handen. I medeltida kyrklig konst kunde synagogan och den samtida judendomen även representeras av en kvinna med slöja över sitt ansikte. Detta tyder på att kyrkan ville framstå som det nya och friska, och få judendomen att framstå som det gamla och kanske förbrukade som behövde ersättas av kristendomen.

⁷¹ Miksch, B. 1998. s.34.

⁷² Nilsén, A. 1986. s.455.

⁷³ Nilsén, A. 1986. s.455.

Motivet med de två kvinnorna var det vanligaste föreställande judendom efter 800-talet i västeuropeisk konst⁷⁴. Judendomen framställdes då som en kvinna som tappat sin krona eller med ögonbindel, så som man på romanskt vis avbildade ett erövrat land eller besegrad stad. Detta motiv fanns tidigt i den kristna konsten, där den judiska Synagoga avbildades med värdighet även om det var en slagen fiende, men efter hand fick motivet allt mer aggressiv behandling och blev mer och mer skymfat.

Vogt skriver att i de tidigaste Ecclesia-Synagogamotiven var tanken om att kyrkan tydligt skiljde sig åt från judendom vanligast men under korstågstiden blev diskussion mellan kvinnorna vanligare då man ville se judarna omvända sig. *Unio Mystica* är tanken om kyrkan som Kristi brud, vilket typologiskt visades med Jakobs val mellan Lea/judendomen och Rakel/kristendomen. Under korstågstiden blev Synagoga alltmer mordisk och från slutet av 1300-talet var Synagoga helt besegrad av Ecclesia. *Altercatio* visar motsättningen mellan kyrka och synagoga och rymmer även striden om omskärelsen, som framställdes som djävulens motsvarighet till det kristna dopet⁷⁵.

Exempel på motivet kan ses t.ex. i södra fasaden till katedralen i Strasbourg från 1230 och domkyrkan i Erfurt från 1400-talet. I danskt och svenskt medeltida kalkmåleri finns tre bilder av kvinnorna som representerar kyrkan och synagogan. De finns i Linde och Spentrup i Århus stift, och Spånga i Uppland. Den första, med dateringen 1500-1525, visar Synagoga som en kvinna ridande på åsna. Det är en otydlig bild på databasen och detaljer är svåra att urskilja, men möjligen håller hon en bruten lans eftersom Ecclesia ser ut att vara beväpnad med en hel.

I den andra bilden, från Spentrup och tidigast målad 1200, är desto tydligare. Här syns två kvinnor stående bredvid varandra. Synagoga står till vänster med förbundna ögon och huvudet sänkt. Kyrkans representant bär krona och står rak i ryggen. På www.kalkmalerier.dk finns bara en avfotografering av bilden. Den visar inte vad som finns under fötterna på kvinnorna, eller ovanför. Det hade varit intressant att se vilka motiv som omger Synagoga här.

Bilden från Spånga i Uppland är daterad till mitten av 1400-talet. Den visar en kvinna med bruten lans, hon sitter på sidan eller bak och fram på en åsna, se fig. nr. 15.

⁷⁴ Schreckenberg, H. 1996. s.13.

⁷⁵ Vogt, J. 1996. s.109f, 113, 121, 127ff.

Att rida bakvänd visar på feltolkningar och konstiga idéer, vilket målaren säkerligen ville applicera på judarna⁷⁶. På bilddatabasen är bilden försedd med titeln ”Synagoga och soldater inför Kristus” och kvinnan ser ut att rida mot Kristus på korset. Bakom henne finns en hop soldater som inte tycks visa intresse i kvinnan eller Kristus. Till vänster om korset finns Ecclesia avbildad med krona, gloria och hel lans, och bakom henne kyrkofäderna.

Fig. nr. 15. Synagoga, Spånga, Uppland mitten av 1400-tal.

Nilsén skriver om motivet som finns i Spånga kyrka, överst på sydväggen i korets första travé. Hon beskriver Ecclesia gestaltad av en ”krönt jungfru med gloria, sitta på ryggen av ett fyrhövdat väsen, symboliserande de fyra evangelierna, vilkas namn står skrivna på språkband i anslutning”. Om Synagoga skriver hon att kvinnan har en bindel för ögonen och håller en ansiktsmask i den vänstra⁷⁷. Men på bilden från Historiska museet syns Ecclesias ögon.

⁷⁶ Schreckenberg, H. 1996. s.20.

⁷⁷ Nilsén, A. 1986. s.249.

Nilsén menar vidare att detta motiv fungerar som ”propaganda för den enda rätta läran” då både ikonografin och uttydningen är allmänt kända. Men hon skriver också att korets sydvägg kan ses som en framställning av det kristna samfundet ”vars huvud är Kristus och vars övriga lemmar är den stridande kyrkan på jorden” då den apokalyptiska madonnan och helgonframställningar finns i det angränsande bågfältet i korets andra travé. Hon menar att detta är avsett för en teologiskt skolad person, inte minst med tanke på bildernas placering i koret där vanliga människor inte hade tillträde⁷⁸.

Således är Ecclesia-Synagogomotivet i en annan klass än judesuggan som var ett mer folkligt motiv med syftet att roa mer än att fungera i ett teologiskt utarbetat bildprogram.

Josef

Josef beskrivs positivt i Matteus- och Lukasevangelierna, han ingår i kung Davids släktled och får en betydelsefull roll av Gud, nämligen att ta hand om Maria och Jesusbarnet. Även i *Den heliga Birgittas Uppenbarelser* framstår Josef som en god man och far⁷⁹. I *Pseudo-Matteus* förminskas Josefs betydelse då textens författare menar att Jesus tillhörde Davids stam genom att Maria ingick i den, och inte bara genom att ha adopteras av Josef⁸⁰. Men detta beror nog mer på att Maria skulle framställas bättre, än att Josef skulle framställas sämre. Att Josef var en omtyckt och betydande figur märks även genom att Franciskanerna införde en Joseffest 1399 som snabbt spred sig till Skandinavien⁸¹.

Vogt skriver om djuren i krubban att från ca 320 fanns oxen och åsnan med i de avbildade födelsescenerna i konsten, utan belägg från Bibeln. Oxen representerar judarna som bär den gamla lagens ok, och åsnan hedningarna som får bära avgudadyrkans börda. Oxen vänder ofta sitt huvud bort från barnet för att visa att judarna inte ville acceptera Jesusbarnet. Men från 1400-talet förändrades djurens roller till att oxen representerade de

⁷⁸ Nilsén, A. 1986. s.250.

⁷⁹ Hildeman Sjölin, C. 2006. s.176.

⁸⁰ Davidsen, O. 2000. s.517.

⁸¹ Nilsén, A. 1986. s.317.

kristna och ofta knäböjde inför Jesusbarnet. Judarna representerades av åsnan, den envisa, som stod⁸².

Bilder av Josef är rikligt förekommande i det danska och svenska medeltida kalkmåleriet eftersom han ingår i de många födelsescenerna⁸³. Han förekommer även i det vanliga motivet Flykten till Egypten och andra motiv i samband med Jesu barndom eller Marie förmålning⁸⁴.

I det danska materialet, hit räknas Lunds stift, finns 9 kyrkor med bilder där Josef försetts med judehatt. Fem av dessa har födelsescener, tre har Flykten till Egypten. Andra motiv är Konungarnas tillbedjan eller andra skildringar av Jesu barndom. Målningarnas dateringar är från 1300-1520, varav fyra av kyrkorna har bilder målade på 1300-talet, lika många från 1400-talet och en från 1500-talet. Geografiskt är bilderna inte koncentrerade till ett visst område⁸⁵.

I det svenska materialet finns sju bilder, i fyra kyrkor, som visar Josef med judehatt. Tre av dessa bilder är födelsescener, två visar flykten till Egypten, en visar Josefs dröm och en skördeundret. De svenska bilderna av Josef med judehatt är tillkomna mellan 1275 t.o.m. 1400-tal, och tre av bilderna finns på Gotland medan en bild finns i Östergötland och tre i Småland.

Det finns tre exempel på kombinationer av judehatt och gloria i det svenska materialet, vilket borde vara ovanligt eftersom Vogt bara kände till ett exempel på detta⁸⁶. I det danska materialet märks inga kombinationer av judehatt och gloria i Josefframställningar. En av dessa tre kombinationer är daterade till 1300-talets första hälft och finns i Östergötland, de andra två är från mitten av 1400-talet och finns på Gotland, se fig. nr. 16.

⁸² Vogt, J. 1996. s.30.

⁸³ Totalt finns 160 träffar på kalkmalerier.dk och 52 på Historiska museets bilddatabas vid sökordet ”Josef”. Men här ingår även bilder av andra personer som hette Josef och några bilder har fotograferats i olika vinklar och på olika avstånd, varför det kan finnas flera träffar på kalkmalerier.dk som visar samma bild.

⁸⁴ Detta motiv visar Marias och Josefs förlovning.

⁸⁵ 4 bilder är från Roskilde stift, 4 från Lunds stift, 1 från Odense (Fyns) stift och 1 från Slesvig stift.

⁸⁶ Hemse kyrka på Gotland och Björkeberg kyrka i Östergötland.

Fig. nr. 16. Jesu födelse, Hemse, Gotland mitten av 1400-talet.

Fig. nr. 17. Josef lagar mat, Jesu födelse, Elmelunde, Roskilde 1475-1500.

Josef har ibland framställts mer vardaglig och lagar mat eller kokar soppa i födelse-scener, se fig. nr. 17. Hildeman Sjölin menar att motivet kan ses som ett ”folkligt komiskt inslag” och skriver att

Motivet må ha integrerats med bildscener och dramatiseringar för att vara ett löjligt eller lustigt inslag, men i våra ögon visar det kanske tydligare familjens utsatta och speciella situation; hade de inte varit på resa och varit tvungna att ta in på första bästa stall, långt från släkt, familj och vänner, hade detta jordiska och vardagliga nödvändiga skötts av kvinnorna i omgivningen.

Genremotiv som dessa blev vanligare från mitten av 1300-talet och förekommer relativt ofta i danskt senmedeltida kalkmåleri där man kan se motivet Josef laga mat, vilket även förekommer på kontinenten och främst i Tyskland, men inte i det svenska kalkmåleriet⁸⁷.

Det verkar inte finnas något samband mellan förlöjligandet av Josef genom att låta honom laga mat och det faktum att han ibland försetts med judehatt. Judehatten har en annan funktion, nämligen att låta Josef symbolisera tiden före Kristus, Synagoga, och inte i första hand judisk i bemärkelsen fiende till kyrkan.

⁸⁷ Hildeman Sjölin, C. 2006. s. 133, 137, 161.

Om födelsebilder i Sydskandinavien och Mälardalslandskapen skriver Hildeman Sjölin att det i Danmarks medeltida område finns ca 70 födelsescener som är upptagna i Kalkmaleriregistranterna, och av dessa är 32 i Skånelandskapen. Under 1100-talet målades ca sex, under 1200-talet ca fyra, 1300-talet ca 11 och under 1400-talet och tidigt 1500-tal tillkom ca 50. I övriga Sverige finns 62 födelsescener i kalkmåleri, som tidsmässigt fördelar sig på ett liknande sätt som de danska, ca sju bilder målades innan 1400 och ca 55 efteråt⁸⁸. Dessa siffror visar tydligt att det var vanligare att Josef avbildades utan judehatt, än med.

Födelsescener finns främst i kyrkornas kor, men kan även finnas på andra platser i kyrkorummets, vilket framför allt gäller landsortskyrkor där det inte alltid fanns en klar gräns mellan kor och långhus. De scener med Josef som är mer vardagliga, där han t.ex. lagar mat, är oftast placerade i långhuset, även om de visar Jesu födelse. Men födelsescenen i Over Dråby kyrka i Roskilde stift finns i mittskeppets andra travé, i valvet även om den inte tycks ha något folkligt inslag. Skibby kyrka i samma stift har däremot sin födelsescen i korvalvet. Motivet Flykten till Egypten finns i mittskeppets första travé på nordväggen i Keldby kyrka i Roskilde stift, och i korsgångens västra flygels sjätte travé i Slesvig domkyrka. En bild av en till synes ensam Josef finns i Lunds stifts Stora Hammar kyrka, i mittskeppets andra travé, i valvet. Men att Josef syns ensam här kan betyda att bilden visar fel Josef, nämligen den gammaltestamentliga. Hur som helst, visar exemplen ovan att liknande motiv kan ha placerats på olika ställen i kyrkorummets⁸⁹.

⁸⁸ Hildeman Sjölin, C. 2006. s.136.

⁸⁹ Nilsén, A. 1986. s.508.

Muntlig uppgift från Cecilia Hildeman Sjölin, 21.05.2007.

Var bilderna av Josef är placerade i det danska materialet visas i

Hastrup, U. (red.) 1985. *Danske kalkmalerier, Gotik 1375-1475*. Köpenhamn;

Hastrup, U. (red.) 1989. *Danske kalkmalerier, Tidig gotik 1275-1375*. Köpenhamn;

Hastrup, U. (red.) 1991. *Danske kalkmalerier, Sengotik 1475-1500*. Köpenhamn.

Judas

Vogt menar att få personer är så legendomspundna som Judas, som kom att personifiera ondskan, trolöshet och hat⁹⁰. Han har inspirerat till kristna dramer och har förknippats med medeltidens judar som lånade ut pengar. Han kan även vara försedd med flera andra attribut, bl.a. en hund eller katt som han slösar brödet, eller ordet, på som han just fått av Jesus, eller en skorpion som visar på falskhet⁹¹.

Tillnamnet *Iskariot* har ett okänt ursprung, det kan komma från ortnamnet och betyda ”en man från Keriot” men det kan även komma från ett arameiskt ord för ”den falske”⁹². Vogt skriver att uppfattningen av Judas som ”förräderisk jøde” är djupt rotad, och styrker påståendet genom att exemplifiera med europeiska ord där Judas associeras med judar, som i Tyskland, nedre Österrike och Grekland. På spanska kan *iscariote* betyda både förrädare och jude, liksom det finska *Juutas* betyder både skurk och jude⁹³.

Bilder av Judas är vanliga i de medeltida danska och svenska kyrkorna⁹⁴. De mest förekommande motiven är Sista nattvarden eller framställningar där lärjungarna är uppradade, Judas förhandlar med översteprästerna, Judaskysen och Judas som hängts sig.

Trots att Judas under medeltiden ofta förknippades med negativa uppfattningar av judendom, är han inte avbildad med judehatt⁹⁵. Däremot har han ofta grova ansiktsdrag som gör hans utseende mindre fördelaktigt, men dessa drag ser inte ut att vara karikerande för judar i allmänhet. Han har ofta försetts med mörkare hår än andra personer i scenen och bredvid Jesus i Judaskysen är Judas ofta kortare.

I framställningar av Sista nattvarden är Judas oftast skild från de andra lärjungarna, t.ex. genom att sitta ensam på en långsida av bordet medan alla de andra sitter tillsammans på den andra långsidan, vända mot betraktaren. Det finns exempel på framställningar av Jesus och hans lärjungar där alla utom Judas har glador, men det finns

⁹⁰ Under den tidiga kristendomen fanns Judasevangeliet, ett av de cirka 30 evangelier om Jesu liv. Här framställs Judas som den visaste och godaste av lärjungarna och inte som Jesu förrädare. Judasevangeliet betraktades av kyrkofäderna som heretiskt och gnostiskt och blev därför fördömt av kyrkofadern Irenaeus kring år 180 och Judas fick en allt sämre ställning i kristendomen.

⁹¹ Vogt, J. 1996. s.138, 144.

⁹² Not till Matteusevangeliet 10:4 i Bibel 2000.

⁹³ Vogt, J. 1996. s.148.

⁹⁴ På kalkmalerier.dk finns många träffar när man söker på ”Judas”, 124 bilder i 64 kyrkor, men många bilder är otydliga. På Historiska museets sida finns 38 bilder på samma sökord.

⁹⁵ I Judasframställningen i Skive Gamle kirke i Viborg finns en judehatt, men det är oklart om det är Judas som bär den.

också exempel där även Judas har gloria⁹⁶, även om det är relativt ovanligt. Motivet Sista nattvarden är vanligt förekommande i de danska och svenska kyrkorna.

De bilder som visar Judas som förhandlar med överstepräster är betydligt färre och har inte påträffats i det svenska materialet, i det danska finns endast två tydliga exempel, i Hjembæk i Roskilde stift och Brönnestad i Lunds stift. Möjligen har överstepräster i Hjembæks bild judehattar, men det är i så fall en ovanlig typ. Gemensamt för de båda bilderna är att Judas inte är rakryggad, som om för att visa att han sysslar med något ohederligt. I bilden från Brönnestad har Judas lång näsa och haka, drag som kan räknas till karikerande av judar, se fig. nr. 19⁹⁷.

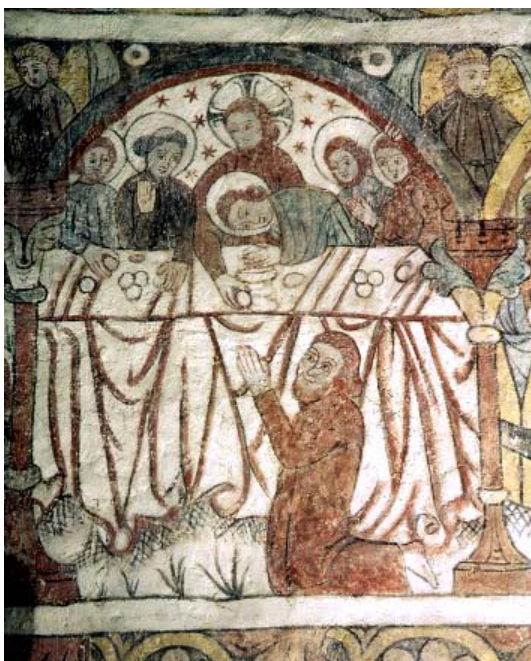

Fig. nr. 18. Sista nattvarden, Götene, Västergötland 1475-1500.

Fig. nr. 19. Judas mottar de trettio silverpenningarna, Brönnestad, Skåne 1425-1450.

Även motivet Judas som hängit sig är ovanligt. I det danska materialet finns tre exempel, från 1475-1525, men inget av dem ser ut att vara karikerande. Inte heller i det svenska materialet kan detta påträffas. Nilsén skriver om motivet, som finns i sex kyrkor i Mälardalen och Finland och är målade efter 1485, att det troligen formats utifrån ”den tilltagande realism och smak för drastiska effekter, som kommer till synes under slutet av

⁹⁶ Se t.ex. Gislev kyrka i Odense (Fyns) stift.

⁹⁷ Bilden från Hjembæk är otydlig och hans drag syns dåligt.

medeltiden”. Vidare skriver hon att i de kyrkor där bilden finns behöver den inte vara en del av passionssviterna utan kan fungera separat. Oftast målades den på en pelare, med syftet att sprida skräck hos kyrkobesökarna⁹⁸. I bilden från Fanefjord kyrka i Roskilde ses en djävul ta tag i Judas, troligen för att föra hans själ till helvetet.

Det motiv med Judas som är mest förekommande i materialen är Judaskyssen. Det finns många exempel på motivet i både danska och svenska kyrkor, men som tidigare nämnt är det svårt att sätta gränsen för vad som är karikerande av judar och var som bara markerar honom som den onde genom att han har grova drag och/eller är mörk. Dessutom är flera av bilderna otydliga.

Passionssviten ingick normalt i långhusens bildprogram, vanligast på nordväggen, vilken var evangeliesidan, men sviten kunde även förekomma på västväggen och delar av sydväggen, traditionellt helgonväggen⁹⁹. Andra bilder av Judas finns på flera olika ställen i kyrkorummen.

Kain

Ecclesia-Synagogamotivet kan även ses i bilderna av Kain och Abel, där den förste representerar judendom och därför oftast avbildats mörk och ond, och den senare ljus och mild. Människor som avbildats som olika till utseendet visar på att de tycker olika, ett medeltida grepp¹⁰⁰. De medeltida textkällorna framställer Kain främst som denna onde person, oftast förknippad med judendom, som i t.ex. *Biblia Moralisée*.

Viola Hernfjäll skriver om medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift, och tar upp motiv med Kain och Abel som hon menar är ett viktigt typologiskt motiv då det finns paralleller mellan Abel-Kristus-Ecclesia och Kain-Judas-Synagoga hos kyrkofäder och medeltida teologer. ”Det var inte ovanligt inom medeltidens muralmåleri att just berättelsen om Kain och Abel målades i samband med passionshistorien. I *Biblia Pauperum* och *Speculum Humanae Salvationis* brukar offrandet och brodermordet förekomma tillsammans med Judaskyssen eller Kristi gisslande¹⁰¹.

⁹⁸ Nilsén, A. 1986. s.344f.

⁹⁹ Nilsén, A. 1986. s.507.

¹⁰⁰ Schreckenberg, H. 1996. s.22.

¹⁰¹ Hernfjäll, V. 1993. s.89.

Av bilderna som föreställer Kain finns i det svenska materialet 29 stycken fördelat på 20 kyrkor där han försetts med judehatt och/eller karikerande drag. Något sådant finns inte i det danska materialet¹⁰². Dessa kyrkor med bilder av Kain med judehatt finns främst i Uppland, två finns i Södermanland, en i Värmland och två i Västmanland. Tidsmässigt har de tillkommit mellan 1400 och 1534, de flesta målades under 1475-1500. 19 av dessa bilder har målats av Albertus Pictor eller hans verkstad. Några av de andra bilderna har kända upphovsmän, som Knutbygruppen, Mälardalsskolan och Örjan målare.

Av detta att döma verkar det som om en trend funnits i Mälardalsskolan att framställa Kain med judehatt. Om så är fallet kan det vara Albertus Pictor som varit ledande och påverkat andra målare efter honom. Även om bilder av Kain med judehatt fanns innan 1470 var det inte i lika hög utsträckning. Albertus Pictor eller hans verkstad gjorde dessa 19 bilder mellan 1470-1500 och inspirerades av *Biblia Pauperum* och Kain framställdes som mer ond än tidigare och med mer karikerade drag¹⁰³.

Man kan fråga sig varför Kain försedd med judehatt är så vanlig i Mälardalsskolan och så ovanlig i det danska materialet. Svaret finns delvis hos Albertus Pictor. Cornell och Wallin utgår ifrån att han var svensk medan Nilsén istället menar att han kan ha kommit från ”det tysktalande området” där det fanns typologiska bildprogram. Att de typologiska bildprogrammen blev så vanliga i Mälardalsskolan vid slutet av 1400-talet skulle i så fall bero på Albertus Pictors storhet och dominans¹⁰⁴.

I de tidigaste framställningarna från omkring 1450 i Vaksala och Ärentuna har bilderna av Kain och Abel ingen typologisk funktion, som de kan ha senare, utan ingår i berättelsen om skapelsen och syndafallet tillsammans med deras föräldrar Adam och Eva¹⁰⁵. Som typologi kom framställningarna senare att fungera som förebild för Kristi offer med korsfästelsen där Kristus dör oskyldig, Kain hade sin motsvarighet i Judas och Abel sin i Kristus. Detta märks inte minst i de framställningar där Abel är ljus och kristuslik och Kain är mörk med grova drag.

¹⁰² Det finns i det danska materialet fem bilder som möjligtvis innehåller avbildade judehattar, men bilderna är alltför otydliga för att säga säkert.

¹⁰³ Hallgren, S. & Söderberg, B.G. 1970. s.33;

Nilsén, A. 1986 s.272.

¹⁰⁴ Cornell, H & Wallin, S. 1972. *Albertus Pictor, Sten Stures och Jacob Ulvssons målare*. Stockholm;

Nilsén, A. 1986 s.308.

¹⁰⁵ Nilsén, A. 1986 s.284.

Detta syns bl.a. i framställningar från 1475-1500 i Hammarö kyrka på korets västvägg. Här är Abel ljus och mild, Kain har en form av judehatt. Abel har en blå dräkt, som symboliserar Kristus medan Kains är röd för att symbolisera eldens och blodets färg, samt ”obehärskad lidelse och onda lustar såsom hat och grymhet”¹⁰⁶. Dessa gammaltestamentliga typologier finns ofta i kyrkornas valv och fungerar som förebild åt nytestamentliga scener som finns på väggen längre ned¹⁰⁷.

Fig. nr. 20. Brodermordet, Hammarö, Värmland 1475-1500.

¹⁰⁶ Hernfjäll, V. 1993. s.91.

¹⁰⁷ Nilsén, A. 1986. s.306.

Vem som har styrt motiven

För att ta reda på hur europeiska influenser har påverkat framställandet av dessa bilder som föreställer judar och judendom, är det givande att ta reda på vem som har styrt motiven, d.v.s. vem som ansvarade för att ett visst motiv målades i kyrkan. Men denna fråga är svår att besvara. Den som betalade för att få bilder målade i kyrkan är inte nödvändigtvis den som bestämde motiven fullt ut. Rimligtvis borde bilden vara utformad efter överenskommelser mellan målare och beställare. Om målare och beställare lyckas fastställas, kvarstår frågan om hur dessa aktörer anpassat sig efter varandra, vilket diskuteras nedan.

Större delen av de analyserade bilderna är senmedeltida, 1400-tal och framåt. Att de är så få från tidigmedeltid kan delvis bero på att relationen mellan målare och beställare såg annorlunda ut då. Nordanskog menar att även om bilder tillkommit genom folkliga initiativ har samtycke från den världsliga och kyrkliga aristokratin varit nödvändig under tidigmedeltid¹⁰⁸. Denna aristokrati ansåg nog inte att bilder av judar och judendom var aktuellt i deras kyrkor.

Även Kerstin Markus diskuterar frågan om vem som styrt motiven, i hennes fall gäller det stenhuggare och dopfuntar under tidig medeltid. Hon menar att man kan förmoda att det var kyrkliga eller adliga patroner som styrde motiven under tidigmedeltiden, eftersom kyrkorna främst byggdes på kyrkans, kungasläktens eller stormannasläktens uppdrag. Hon skriver att bildprogrammets skapare präglade motiven, men att bönderna troligen samtidigt har påverkat då sockenmenigheten var delaktig i byggandet av kyrkan och dess inredning¹⁰⁹. Tidigmedeltidens bönder var nog inte mer intresserade än aristokratin av judiska motiv.

I det danska materialet märks Isefjordsværkstedet, eller Isefjordmesteren, som runt 1450 framställt många bilder i norra Själland och i det svenska materialet har Albertus Pictor kring 1480-talet stått för en stor produktion i Mälardalskapen¹¹⁰. Eftersom dessa målare, eller verkstäder, var så välkända och ofta anlidade verkar det rimligt att anta att de hade mycket att säga till om, att beställaren kunde ge dem mer fria

¹⁰⁸ Nordanskog, G. 2006. s.357.

¹⁰⁹ Markus, K. 2003. Den mångtydige "Majestatis". *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn. s.189.

¹¹⁰ Isefjordmesteren märks bl.a. i Reerslev och Over Dråby där det finns framställningar av Josef med judehatt. Se Saxtorph, N.M. 1997. *Danmarks kalkmalerier*. 2:a upplagan. Viborg. s.22.

händer att komponera bildprogram och liknande, möjligen till skillnad mot andra målare eller verkstäder som inte var lika väl ansedda eller eftersökta.

Nilsén som skriver om senmedeltida kalkmåleri, tvivlar på att sockenpräster ”haft kunskap nog att uttolka ett bildprogram” och menar att konstnären troligen kunde bestämma en hel del¹¹¹. Hildeman Sjölin skriver om målarna och deras förlagor att det fanns kontakter ut i Europa som medförde snabba spridningar¹¹². Saxtorph diskuterar vem som betalade för bilderna och menar att man kan utesluta möjligheten att en lokal konstnärlig sockenpräst stått för måleriet, istället anser Saxtorph att det var professionella kyrkmålare, troligen utländska, som anlidades¹¹³. Således verkar det troligt att målarverkstäderna inte bara kunde måla bilder utan också var bevandrade i bibliska motiv, teologi, typologier och bildprogram, och att de anlidades både för sina praktiska och teoretiska kunskaper. Då borde det vara så att beställaren, enskild eller sockenmän, utgick ifrån att målaren var den som bäst visste vilka motiv som var lämpligast, och var i kyrkorummet de skulle vara.

Målarnas förlagor har säkerligen spelat en stor roll i utformandet av bildprogram. Träsnittsupplagor som målarna använde som förebilder spreds under 1400-talet¹¹⁴ och har säkerligen funnits till hands då målare och beställare diskuterat det kommande måleriet. Men de talrika programvarianterna visar att de utformats individuellt, menar Nilsén¹¹⁵. De bilder som föreställer judar eller judendom borde ha tillkommit utifrån dessa förlagor, som säkert var liknande i hela det katolska Europa. Men att det fanns bilder av judar och judendom i förlagor betyder inte nödvändigtvis att man ville avbilda dem i sin kyrka, det fanns många motiv i dessa förlagor och alla kunde inte rymmas i en kyrka. Man kan undra hur väl dansk och svensk allmoge kände till judendom.

¹¹¹ Nilsén, A. 1986. s.511ff.

¹¹² Hildeman Sjölin, C. 2006. s.17.

¹¹³ Saxtorph, N.M. 1997. s.10.

¹¹⁴ Hallgren, S. & Söderberg, B.G. 1970. s.51.

¹¹⁵ Nilsén, A. 1986. s.515.

Resultat

Från bilddatabaserna medeltidbild.historiska.se/medeltidbild och www.kalkmalerier.dk har bilder valts ut utifrån kriterierna att de skulle känneteckna motiv som Judesuggan, Ecclesia-Synagoga och judehattar eller karikerade judiska drag på Josef, Judas eller Kain. Att det bara är dessa tre personer som valts ut beror på att materialet annars skulle bli för stort för att rymmas i denna undersökning.

I analysen är tolkningen central och denna tolkning grundar sig på avfotograferat kalkmåleri i bilddatabaserna. Siffrorna nedan grundas på antal träffar i bilddatabaserna, inte på vad som faktiskt målats under medeltiden eller ens vad som finns bevarat i dagsläget (se under ”Analys och diskussion; Judendom i kristna bilder”). Men materialet i bilddatabaserna visar på medeltida tendenser och möjliggör resonemang utifrån det som finns, men det är svårare att utgå ifrån vad som inte finns.

Bilderna fördelar sig ojämt inom motivgrupperna. Det finns två bilder av Judesuggan, båda i Uppland och målade på 1480-talet. Ecclesia-Synagobilderna är mer spridda både geografiskt och tidsmässigt, två från Århus stift i Danmark, vilka blev målade på 1200-talet och 1500-1525, och en finns i Uppland där den målades i mitten av 1400-talet. Bilderna av Josef är vanligare, det finns 13 kyrkor i Danmark och Sverige med en eller flera bilder av honom med judehatt. Däremot finns inga bilder av Judas avbildad med judehatt, men han har ofta fått grova ansiktsdrag och några av dessa bilder visar drag som kan uppfattas som karikerande av judar. Men utan judehatt är det osäkert om målaren avsett avbilda en jude. Bilder av Kain med judehatt finns i 20 kyrkor, som alla ligger i Sverige. 15 av dem finns i Uppland och alla utom en i Mälardalen. Dessutom är alla målade på 1400-talet fram till 1500-talets början, 16 av dem är målade under 1400-talets sista fjärdedel.

Den medeltida konsten präglas av att olika motiv är olika heliga. Som bekant är kyrkorummet heligare ju längre in, eller österut, man kommer. Således har de heligaste bilderna placerats i östra delen av kyrkan och de motiv med mer folklig karaktär i väst, eller utanför kyrkorummet, som i vapenhuset.

Judehattar bör i det här fallet inte räknas som ett eget motiv med bestämd grad av helighet eftersom de har använts för att markera att personerna som bär dem är judar. Dessa judar kan vara vitt skilda personer, men i materialet syns inga kvinnor avbildade

med judehatt. Det finns olika typer av judehattar, vilket ibland innebär att det är svårt att avgöra om en avbildad hatt verkligen ska föreställa en judehatt.

Gammaltestamentliga figurer som profeter eller kungar är mer heliga än namnlösa judar, som i judesuggan. Även om vissa judar betraktades som motsatsen till heliga, som Judas, kan de vara avbildade i mer heliga motiv, som Judaskysen. Judehattar finns alltså i många olika bildprogram och är därför inte knutna till en viss del av kyrkorummet.

Motivet Judesuggan, som det bara finns två av i materialet, är ett folkligt motiv. De två bilderna är placerade i ingångsrum, i ett vapenhus och ett tornrum. Ute i Europa finns exempel på judesuggor som finns inne i kyrkorummet, men då handlar det mest om reliefer på kapital och liknande¹¹⁶. Det är alltså inte så att motivet har en mer helig betydelse för att det finns längre österut i kyrkan. Motivet syftade till att förnedra judar och att roa kyrkobesökaren. Varför motivet förekom i Sverige kan diskuteras. Eftersom det är Albertus Pictor som framställt båda bilderna ligger det nära till hands att se honom som drivande för att bilderna kom till. Möjligen ville han visa på sina internationella kontakter och framhålla sig själv som världsvan. Dessutom fanns det många tyskar i Mälarlandskapen som kunde vara bekanta med motivet, kanske målades det främst för deras skull.

Ett av de tidigaste motiven som visade judendom var Ecclesia-Synagoga. Dess syfte var att visa att kyrkan byggde på judendom men hade gått vidare till den rätta läran, medan judendom var kvar i okunskap. Motivet visar att judendomen förlorat mot kristendomen. Att motivet fanns i Danmark och Sverige är inte förvånande, det hade en undervisande funktion och avbildar inte judar utan symboliserar snarare kyrkans ursprung. Motivet kan beskrivas som teologiskt, till skillnad mot folkligt, som är fallet med judesuggan.

Bilderna av Josef med judehatt är vanligare i materialet eftersom han ingår i framställningar av Jesu födelse, vilket är ett motiv som finns i många kyrkor. I några bilder har Josef försetts med både judehatt och gloria, vilket tyder på att judehatten inte enbart var negativt laddad. I det här fallet kan den ses som mer neutral, men fortfarande

¹¹⁶ Se Shachar, I. 1974.

inte positivt laddad. Josef var en omtyckt person, vilket märks i de medeltida texterna såväl som i bilderna. Att han framställdes som jude berodde mest på en vilja att symbolisera Ecclesia-Synagoga, då han med sin judehatt stod för det gamla förbundet och Maria representerade kyrkan.

Födelsescenerna finns främst i kyrkornas kor, men kan även finnas på andra platser i kyrkorummet. De scener med Josef som är mer vardagliga, t.ex. med matlagning, finns oftast i långhuset, även om de visar Jesu födelse.

Trots att Judas ofta förknippades med negativa uppfattningar av judendom, är han inte avbildad med judehatt. Men han framställs ofta på ett mindre fördelaktigt sätt. De vanligaste motiven är Sista nattvarden eller framställningar där lärjungarna är uppradade, Judas förhandlar med överstepräster, Judaskysen och Judas som hängt sig. De olika bilderna av Judas finns på olika ställen i kyrkorummen beroende på vilken scen de ingår i.

Kain avbildades ofta med sin bror Abel i syftet att symbolisera Ecclesia-Synagoga. I dessa bilder är Kain mörk och ofta med judiska attribut, medan Abel är ljus och kristuslik. Det finns även bilder av Kain utan judiska attribut. Skillnaden beror oftast på om framställningen är tänkt att fungera som en typologi till att Judas förråder Kristus eller Ecclesia-Synagoga, då har Kain judiska attribut, eller om Kain och Abel har avbildats som ett motiv för sig, då bröderna är mer lika varandra utseendemässigt.

Större delen av bildmaterialet är från 1400-talet. Av 37 träffar med kyrkor som har ett eller flera judiska motiv i sitt kalkmåleri, har 23 av dem målats på 1400-talet. Under 1400-talet tycks målarna och deras verkstäder ha fått större inflytande och kunnat påverka motivval och bildprogram mer. Här märks Albertus Pictor som stått för en stor produktion i Mälarlandskapen, och Isefjordsværkstedet, eller Isefjordmesteren, som framställt många bilder i norra Själland.

Att träsnittsupplagor som målarna använde som förebilder spreds under 1400-talet bidrog till att motiv med judiska attribut blev vanligare i Danmark och Sverige. Det kan även vara så att man ville identifiera sig med Västeuropas kristna, som man såg upp till. Genom att förnedra judar kom man i Skandinavien lite närmare sina kristna medmänniskor i länder som motsvarande Frankrike, Tyskland och England.

Dessutom hade den europeiska antisemitismen ökat och judar var förbjudna i flera länder. Kyrkan ansåg att judarna läste Gamla Testamentet på fel sätt och att det judiska folket hade en kollektiv skuld till de kristna eftersom judarna betraktades som Kristusmördare. Inom kyrkan fanns även uppfattningar som att judarna var allierade med djävulen och därför var de kristnas och Guds fiender, judarnas enda räddning var att konvertera till kristendomen.

I sin kamp mot judendomen använde sig kyrkan av Gamla Testamentet som vapen och skilde mellan förkristna goda hebréer, som Josef, och samtida onda judar, som de i judesuggan. Eftersom judarna betraktades som gudsmördare menade kyrkan att judarna även ville mörda varje kristen. Kyrkan strävade efter en bättre sammanhållning genom en yttre fiende som judendomen, därför var antisemitiska motiv ett viktigt inslag även i Danmark och Sverige trots att judar var förbjudna inträde i dessa länder. Genom skrämselfpropaganda, som att judar åt småbarn och spred pest o.s.v., kunde kyrkan få de kristna att undvika och avsky judar och betrakta kristendomen som den rätta religionen och de kristna som de goda och rättfärdiga människorna. På så sätt fick de kristna även en bättre självbild och kom att sträva efter att vara goda kristna.

Dessa antisemitiska uppfattningar grodde även på ett mer folkligt plan. Även här skapade en yttre fiende gemenskap. Det fanns troligast ett visst underhållningsvärde i att göra karikatyrer av judar och dra grova skämt eller berätta häpnadsväckande historier om judar, även om människorna som tog del av föreställningarna inte själva hade sett eller mött någon jude.

Sammanfattning

Uppsatsens syfte är att se på vad som föranlett bilder föreställande judar och judendom i danskt och svenskt medeltida kalkmåleri, trots att judar var förbjudna inträde i dessa länder före 1600-talet. Frågeställningen lyder ”Hur har europeiska influenser påverkat framställandet av medeltida danska och svenska kyrkliga bilder föreställande judar och judendom?”. För att besvara frågan undersöks text- och bildkällor till de personer som representerar judendomen, och hur judar uppfattades av kyrkan under medeltiden. Detta för att analysera de judiska motiven i det danska och svenska kalkmåleriet. Bilderna behandlas även utifrån sin form och placering, och en diskussion följer om vem som har styrt motiven. För att få tillgång till bilderna används bilddatabaserna medeltidbild.historiska.se/medeltidbild och www.kalkmalerier.dk. Bilderna ses inte på plats i kyrkorna.

Bilderna behandlas kvantitativt för att fastställa skillnader i antal bilder av vissa typer och hur de förekommer under en viss tid och inom ett visst geografiskt område. Bilderna behandlas även kvalitativt för att se på hur judiska attribut framställts. Dessutom behandlas bilderna komparativt för att se på skillnader och samband som förhåller sig till hypotesen om att de danska och svenska bilderna som behandlas har påverkats av influenser från övriga Europa.

Resultaten visar att dessa bilder fördelar sig ojämnt såväl geografiskt som tidsmässigt. Att motiven fanns i Danmark och Sverige kan bero på att målaren ville visa på internationella kontakter samtidigt som kyrkobesökarna efterfrågade motiven. Större delen av bildmaterialet är från 1400-talet, vilket kan bero på att träsnittsupplagor spreds då. Dessutom hade den europeiska antisemitismen ökat och judar var förbjudna i flera länder. Kyrkan strävade efter en bättre sammanhållning genom en yttre fiende som judendomen, varför antisemitiska motiv var ett viktigt inslag även i Danmark och Sverige. Motivens syfte var ofta att visa att kyrkan hade gått vidare till den rätta läran, medan judendom var kvar i okunskap. De judiska motiven behövde inte innebära antisemitism, de kunde symbolisera gamla förbundet, kristendomens ursprung. Men det fanns ett visst underhållningsvärde i att göra karikatyrer av judar, även om människorna som tog del av dem inte själva hade sett eller mött någon jude.

Litteratur

Tryckt

Abulafia, A. S. *Christians and Jews in Dispute, Disputational Literature and the Rise of Anti-Judaism in the West (c.1000-1150)*. Norfolk.

Cornell, H & Wallin, S. 1972. *Albertus Pictor, Sten Stures och Jacob Ulvssons målare*. Stockholm.

Bibel 2000. Bibelkommissionens översättning (med noter). Örebro.

Bland, K.P. 2000. *The Artless Jew. Medieval and Modern Affirmations and Denials of the Visual*. Princeton.

Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L. (red.) 2003. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* Köpenhamn.

Davidson, O. 2000. *Kristi Fødsel, Tekster og Tolkninger År Totusind*. Højbjerg.

Haastrup, U. (red.) 1985. *Danske kalkmalerier, Gotik 1375-1475*. Köpenhamn.

Haastrup, U. (red.) 1989. *Danske kalkmalerier, Tidig gotik 1275-1375*. Köpenhamn.

Haastrup, U. (red.) 1991. *Danske kalkmalerier, Sengotik 1475-1500*. Köpenhamn.

Hallgren, S. & Söderberg, B.G. 1970. *Mellan himmel och helvete*. Halmstad.

Hamilton, B. 2003. *Religion in the Medieval West*. London.

Hartman, L. 1999. Nytestamentlig isagogik. *En bok om Nya Testamentet*. (Red. Gerhardsson, B.) Kristianstad.

Hatt, M. & Klonk, C. 2006. *Art History, A critical introduction to its methods*. Manchester.

Hazlett, I. (red.) 1991. *Early Christianity, Origins and Evolution to AD 600*. SPCK. London.

Hernfjäll, V. 1993. *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift*. Skrifter från Skaraborgs Länsmuseum nr. 16. Skara.

Hildeman Sjölin, C. 2006. *Bilden, texten och kyrkorummet. En studie av scener kring Jesu födelse och Kristoffer-motivet i Sydskandinaviens medeltida kalkmåleri*. Edition Arcana, Lund.

Lamm, J.P. 2002. *Judar. Medeltidens ABC* (Red. Orrling, C.) Stockholm.

Laugerud, H. 2003. Tegn, symbol og tolkning. Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder – noen innledende betraktninger. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn.

Liepe, L. 2003. Att göra det förflutna främmande. *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn.

Lilley, J. M. & Stroud, G. & Brothwell, D.R. & Williamson, M.H. 1994. *The Jewish Burial Ground at Jewbury, The Archeology of York, The Medieval Cemeteries 12/3*. York.

Logan, F. D. 2004. *A History of the Church in the Middle Ages*. London.

Markus, K. 2003. Den mångtydige "Majestatis". *Tegn, symbol og tolkning, Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder* (red. Danbolt, G. & Laugerud, H. & Liepe, L.) Köpenhamn.

Miksch, B. 1998. *Judar i medeltida svensk konst, En studie av judeframställningar i tre svenska medeltidsmålares verk*. C-uppsats, Konstvetenskapliga institutionen Stockholms universitet, Vt 1998.

Nilsén, A. 1986. *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*, KVHAA, Stockholm.

Nordanskog, G. 2006. *Föreställd Hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Lund.

Saxtorph, N.M. 1997. *Danmarks kalkmalerier*. Viborg.

Scheckenberg, H. 1991. Josephus in Early Christian Literature and Medieval Christian Art. *Jewish Hystography and Iconography in Early and Mediaval Christianity*. (Scheckenberg, H. & Schubert, K. red.) Amsterdam.

Schreckenber, H. 1996. *The Jews in Christian Art, An Illustrated History*. London

Scheindlin, R. P. 1998. *A Short History of the Jewish People, From Legendary Times to Modern Statehood*. Oxford.

Shachar, I. 1974. *The Judensau. A Medieval Anti-Jewish Motif and its History*. London.

Trautner-Kromann, H. 1983. *Jødedommen*. Aarhus.

Werbart, B. 2000. Judar under 1000-talet. *META 2000:2*. Lund. s.39-54.

Vogt, J. 1996. *Jødens ukristelige image, Et studie i katolsk billedmageri*. Köpenhamn.

Otryckt

www.kalkmalerier.dk (2007 januari-maj)

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild> (2007 januari-maj)

Muntlig uppgift från Cecilia Hildeman Sjölin, 21.05.2007.

Bildförteckning

Bilder från Internet är hämtade 2007-05-17.

Titelblad av Per Munck af Rosenschöld. Bearbetad bild, detalj, från

<http://www.kalkmalerier.dk/Site/preview.php?previewid=727>.

Skibby kyrka, Roskilde stift 1350.

Fig. nr. 1. Judaskysen och Judas död avbildad i Stuttgarterpsaltaren från 820-830.

Vogt, J. 1996. *Jødens ukristelige image, Et studie i katolsk billedmageri*.

Köpenhamn. s.143.

Fig. nr. 2. Getsemane, Judaskysen, Harg, Uppland 1514.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9411718>.

Fig. nr. 3. Judaskysen. Bromma, Uppland 1475-1500.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9450522>.

Fig. nr. 4. Kain, Härkeberga, Uppland 1480-tal.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9314924>.

Fig. nr. 5. Kain, Härnevi, Uppland, 1480-tal.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9405525>.

Fig. nr. 6. Kain, Härkeberga, Uppland, 1480-tal. Detalj.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9315004>.

Fig. nr. 7. Törnekröningen, Hemse, Gotland ca 1300. Detalj.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9509606>.

Fig. nr. 8. Josef i Jesu födelse, Hemse, Gotland mitten av 1400-tal. Detalj.

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=910815M3>.

Fig. nr. 9. Josef i Flykten till Egypten Keldby, Roskilde stift 1325. Detalj.

<http://www.kalkmalerier.dk/Site/preview.php?previewid=3655>.

Fig. nr. 10. Josef, Skibby, Roskilde stift 1350. Detalj.

<http://www.kalkmalerier.dk/Site/preview.php?previewid=727>.

Fig. nr. 11. Josef i Jesu födelse, Tuse, Roskilde stift 1460-1480-tal. Detalj.

<http://www.kalkmalerier.dk/Site/preview.php?previewid=727>.

Fig. nr. 12. Olika varianter av judehattar.

Orrling, C. (Red.) 2002. *Medeltidens ABC*. Stockholm. s.192.

Fig. nr. 13. Aposteln Jacob den äldre, Ballerup, Roskilde stift 1425-1450.

- Haastrup, U. 1985. Aposteln Jacob den ældre (36). *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. (red. Haastrup, U & Egevang, R.) Nationalmuseet. Köpenhamn.
- Fig. nr. 14. Judesuggan, Husby-Sjutolft, Uppland 1480-tal.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9315026>.
- Fig. nr. 15. Synagoga, Spånga, Uppland mitten av 1400-tal.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9449433>.
- Fig. nr. 16. Sista nattvarden, Götene, Västergötland 1475-1500.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9208018>.
- Fig. nr. 17. Judas mottar de trettio silverpenningarna, Brönnestad, Skåne 1425-1450.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9017124>.
- Fig. nr. 18. Sista nattvarden, Götene, Västergötland 1475-1500.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9208018>.
- Fig. nr. 19. Judas mottar de trettio silverpenningarna, Brönnestad, Skåne 1425-1450.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9017221>.
- Fig. nr. 20. Brodermordet, Hammarö, Värmland 1475-1500.
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foto.asp?imageId=9320431>.

Bilaga

Här listas kyrkor, med landskap eller stift och datering, som har bilder framställande judar eller judendom från de två bilddatabaserna.

Judesugga

Uppland, Husby-Sjutolft, 1480-talet
Uppland, Härkeberga, 1480-talet

Ecclesia-Synagoga

Århus, Linde, 1500-1525
Århus, Spentrup, 1200-
Uppland, Spånga, mitten av 1400-talet

Josef (en eller flera bilder i kyrkan)

Roskilde, Keldby, 1325
Roskilde, Over Dråby, 1460-1480
Roskilde, Reeslev, 1450-1480
Roskilde, Skibby, 1325-1350
Lund, Skurup, 1300-1350
Slesvig, Slesvig domkirke, 1330
Lund, Stora Hammar, 1400 (möjligen Josef i GT)
Lund, Sölvesborg, 1400-1425
Odense, Søndersö, 1520
Gotland, Gothem, ca 1300
Gotland, Hemse, mitten av 1400-tal
Småland, Dädesjö, 1275-1300
Östergötland, Björjeberg, 1300-1350

Judas

Ingen bild av Judas tycks visa en judehatt, däremot har han grova drag i flera framställningar.

Kain (en eller flera bilder i kyrkan)

Södermanland, Floda, 1480-tal
Södermanland, Ösmo, Ca 1470
Uppland, Almunge, 1480-tal
Uppland, Bromma, 1475-1500
Uppland, Gryta, 1487
Uppland, Härkeberga, 1480-tal
Uppland, Härnevi, 1480-tal
Uppland, Hökhuvud, 1534
Uppland, Knutby, Ca 1500
Uppland, Löt, 1475-1500
Uppland, Odensala, 1480-tal
Uppland, Täby, 1480-tal
Uppland, Valö, 1520
Uppland, Vittinge, 1475-1500
Uppland, Vänge, 1480-tal
Uppland, Västerlövsta, 1500-1525
Uppland, Yttergran, 1480-tal
Värmland, Hammarö, 1475-1500
Västmanland, Dingtuna, 1470-tal
Västmanland, Kumla, 1482